

МІЖ НАРОД.

ПОВІСТЬ

М. Школицька.

М. Колотенко

ВИДАНЕ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА.

Ціна 20 кр. ав.

У ЛЬВОВІ, 1894.

Накладом наукового товариства імени Шевченка.

З друкарні наукового тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00983863 (.)

2012

B. 1349

МІЖ НАРОД.

ПОВІСТЬ

Копиленко Моїсей Степано-
- М. ШКОЛИЧЕНКА. *Вир*
1864-1922

У ЛЬВОВІ, 1894.

З друкарні Наукового товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

4p.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И-35 738

Андрій Петренко ще в семій клясі гімназії дав собі обіцянку, скінчивши вчення, переїхати на село і всі свої знання присвятити на користь простому, темному люду. І Петренко обіцянку свою сповнив.

Скінчивши університета, він зараз позбирав свої речі та й чкурнув з великого міста у невеличкий праддівський хутір Петрівку. Хутір стояв на високому березі річки Удая, а супроти його, по другому боці Удая, тягло ся довгою зеленою грядою село Пеньки. Воно було звязане з хутором старою греблею з двома деревяними містками, те-ж старими, хоча весняну по́ловідь багато вже років пропускали щасливо.

Андрій Петренко дуже любив свій хутір і ще змалечку звик виходити у вільну годину на широкий рундук і, вмотившись гарненько в стародавнє крісло, бавитись Удаєм та довгим зеленим селом, що позирало на хутір своєю серединою життя, се-б то широким вигоном, на якому білів шинок, наповнений завжди коли не своїми селянами, то подорожніми людьми.

Надивившись на Удаї та на мурашник біля шинку, Андрій Петренко переводив свої очі на зелені садки і жвавою думкою пробивав ся в середину убогих хаток і вже очима свого розуму придивляв ся там до хатнього мужичого життя з усіми його смутками і радощами. Хімерні ці по́дорожі в білі хатки давним давно вабили Петренка ближше до простого люду і, певна річ, були найголовнішим ватажком та керманичем тієї думки, яка примусила його кинути велике місто і поселитись на хуторі.

Саме тепер, коли Петренко сидів на ганку та дивився на людий, що товпились біля шинку, на вигоні стояв галас, сльиви, крики, а зпоміж них проривався бубон і найголосніша струна на скрипці. То саме Прокіп Ярига віддавав свою дочку заміж і п'яна, весільна громада, переодягнувшись „ведмедами“ справляла весільні звичаї.

Довго зорів Андрій Петренко за п'яною громадою, нарешті підвівся, взяв палицю і повагом пішов через греблю до шинку, щоб ближче прислухатись та придивитись до всього того, що там коїлось.

Прямуючи по греблі, Петренко міркував про те, що в народі до сього часу ще так багато лишилося стародавніх диких звичаїв, що на їх дуже, дуже варто було-б звернути йому увагу і яко мога наполягти, довести громаду до розуму, щоб скасувала вона багато дечого такого, що тільки принижає в чоловікові його внутрішню повагу, пригнічує його і взагалі задавлює почуття до свободи і самопізнання.

Тим часом весільна громада покинула шинок і ще з більшим галасом пішла вздовж вулиці, що вела до подвіря молододі. Старі, малі й великі кидали свою роботу і вибігали на вулицю, щоб подивитись на весільних. Коли весільні пройшли хат з десяток і повели за собою цілу ватагу дітей, біля воріт однієї старенької, але чепурної хати, стояла молода вродлива дівчина і, задивившись на гурт весільних, думливо про щось міркувала. Мимо неї все ще проходили невеличкі гуртки цікавих селян і голосно гомоніли про молоду, але на балачки ті дівчина не звертала ні жадної уваги. Вона міркувала далі і так глибоко, що ніби потонула в своїх думках. Смугляві, запалені від спеки щічки молододі дівчини не мали спромоги заслонити своїм коліром того жажкого рум'янцю, що виступив на видочок під впливом потайних думок. Не прості мабуть думки відвідали молоду голівку шіснайцятирічної дівчини, коли так пронизливо запалали її щічки рум'янцем і міркувала вона, не звертаючи уваги ні на що.

— Чого це ти, Наталко, так замислилась? — докірливо озвалася жінка, що надійшла до воріт.

Наталка жваво підвела голову.

— Нічого, мамо, — так собі! — відмовила вона, пильнуючи осьміхнутись.

— Нічого! Добре й нічого! — зачинаючи за собою ворота говорила мати далі: — Гляди мені, Наталю, і не доведи Господи, щоб я діждалась і твого отакого весілля, як діждалась оце Софіїна мати!...

— От і почали вже! — гнівно промовила Наталка, — вам аби-б тільки зачепитись за що, зараз і почнете...

— Ми люди вбогі, — не слухаючи дочки, говорила мати своє, — тільки нашого й щастя, тільки й слави нашої, що сміливо дивимося людям у очи, а борони Боже чого, тоді, здається, і жити я нездолаю на білому світі, — живою у домовину ляжу!

Мати пішла в хату, а Наталка знову таки схилилась на ворота і стала дивитись на перехожих.

Через дорогу до Наталки перебігла її подруга і, сумно покивавши головою, промовила:

— Бачила я сьогодні Софію... Господи! Сумує, плаче та проклинає свою долю... Аж серце моє перевернулось від жалю.

Наталка зітхнула і промовила:

— А я оце бачила Софіїну матір: біла як полотно і ледві ступає.

— Хіба-ж і нічого, — чуло промовила подруга, — тут хоч би й на кого! Всі гомонять про її неславу. А моя мати та як напалась на мене сьогодні — Господи! Слухала я, слухала, та аж мене зло взяло!

— Так само й моя! Оце зараз накинулась на мене мокрим рядном...

— Ой, ще не раз достанеться нам від матірок, поки забудеться трохи оця пригода, — осміхнувшись промовила подруга.

— Наталко, годі там тобі базікати, — вечерять пора! — виткнувши з сінний голову, гукнула мати.

Подруги постояли ще з хвилину і нарешті розійшлись.

II.

Коли Наталка увійшла в хату, батько її вовтузився саме біля недоплетеного ятера, а мати розкладала на столі ложки і лагодилась до вечері.

— А тебе й догукатись не можна! Усе на весілле на-

дивляєшся!... — докірливим та поучаючим голосом заговорив до Наталки батько.

— От ще й ти нападись на дівчину! Я вже й без тебе вичитала, — вмішалась мати, — та не всі-ж і дочки однакові!

Наталка зиркнула на батька, на матір і, тихо та глухо кашлянувши, сіла на лаву.

У хаті зробилось тихо. Наталчин батько ще пильніше взяв ся до роботи і тільки сопів, а мати, те-ж мовчки, виймала з печи страву та насипала її у миску, а що до Наталки, то вона почувала себе ніби винуватою, а того сиділа на лаві і навіть не підводила голови.

Трохи згодом на столі стояла вже смажена капуста і вдосталь розносила по хаті кислі пахощі.

— Присовуйсь, Наталю, вечеряй! — сідаючи за стіл промовила мати.

Наталка присунулась ближше до миски, але ні вона ні мати за ложки не брались; вони ждали батька. Пройшло кілька хвилин, але батько все таки водив ся над своїм ділом і до столу не йшов.

— Іване, пора-ж таки, здасть ся, покинути тобі того гаспидського ятера та йти вечеряти, — незадовольненим голосом промовила мати.

Іван не поворухнув ся навіть, а робив своє. Одначе через кілька хвилин він склав повагом свою роботу і підійшов до столу. Жінка пустила його мовчки на покуть і вечера почалась. Сімя вечеряла невлад. Після невеличкої суперечки кожний почував себе ніби за чужого і страва не їлась трівно.

Під кінець вечері на дворі загавкав з усієї сили Кудлай і примусив господарів повернути до вікон.

— Вийди, Параско, та подиви ся, хто воно там... ти з краю... — пробурмотав Іван, беручись за ложку знову.

— Я, тату, побіжу! — озвалась Наталка і хутко вибігла з хати.

Не встигла зачинити хату, як з надвору долетів чийсь незнайомий голос:

— Тут живе Іван Горобець?

— Тут, — відмовляла Наталка.

— А дома він, чи немає?

— Дома.

— Можна до його зайти?

— А чому-ж не можна?

— Хто воно такий? — звернулася Параска до свого чоловіка.

— А ось побачимо, — спокійно відповів Іван.

Відчинились двері і в хату увійшов Андрій Петренко; слідком за ним увійшла Наталка.

— Добрийвечір вам! — привитався гість і, бігцем зиркнувши по хаті, пильно придивився до Наталки.

— Здоровенькі, паничу, — покинувши вечеру та висовуючись зза столу відповів Іван укупі з жінкою.

— Вечеряйте, вечеряйте, — здержував панич Івана, — я овсі не хочу перебаранчати вам.

— Та я вже, паничу, повечеряв, — відмовлявся Іван і ставши до образів почав хреститись.

— Сідайте-ж, паничу, прошу покірно, сідайте, — припрошувала тим часом Параска, прибираючи на лаві, щоб було де сісти паничеви.

Петренко сів.

— Я оце, Іване, до тебе по ділу, — заговорив панич, — сказали мені, що ти добре ятері плетеш, — зроби мені пару крилачів.

— Добре, паничу, можна!

— А скільки-ж це коштувати ме?

— А так, паничу: коли з моєї пряжи, то заплатите п'ять карбованців, а коли з вашої — два.

— А довго ти їх будеш плести?

— Тижнів три, а може й через два будуть готові.

— От і гаразд, от і добре! Тільки-ж гляди, додерж речинця, — не затягни на цілий місяць.

— Та про це вже, паничу, не турбуйтеся, дурно казати не буду!

— Добре, добре!... А чому-ж оце ви не гуляєте у Яриги на весіллі? — раптом запитав панич.

— Та Бог з ними! — промовила Параска.

— Чого Бог з ними? Чи може не запрошували? — розпитував Петренко далі.

— Та ні, вони то, спасібі їм, запрошували, — вмішався Іван, — та тільки на таке весілля не варт ходити!

— Чому-ж це так? — запитав панич.

— Тому, бачите, що у Яриги не весілля, а тільки сором, от що! — виразно промовив Іван і почав докладенько розповідати паничеви про той розпуст молодіжи, що все ширить ся, та й ширить ся і що діти не шанують ні себе, ні своєї родини і далеко вже не дбають так про добру славу, як дбали колись за дідів та прадідів.

Петренко вислухав Івана і почав з свого боку викладати думку та доводити, що винувати сьому не молодіж, а те, що люди живуть у темноті і скорій дають гроші на горілку, ніж на школи, а того не можуть ніяк позбутись тієї розпусти, яку розносять по селах москалі та інші люди, що попоживши в великих містах, де легше добувають ся гроші, звикли до цянства, гультайства, невічливости, а людей таких багато вже розсіялось по селах і з року в рік псують своїм поганством сільську молодіж.

Петренко висловляв свої думки з охотою, красномовно і раз-по-раз позирав на Наталку. Вона йому дуже була до вподоби і він радий був провадити розмову хоч цілу ніч, аби тільки як найдовше надивитись на сьвіжу, здорову дівочу красу, що так і дихало від неї весняною квіткою.

Розмова тягла ся довгенько, нарешті Петренко виїняв з кишені дзигарки, позирнув на їх і промовив:

— Одне мені час до дому; я знаю, ви люди робочі, трудящі і звикли лягати рано. Гляди-ж, Іване, щоб ятері через три тижні готові були! А може ти й ранійше виготуєш?

— А може, паничу, й ранійше! Про це не турбуйтеся, будьте певні, що для вас припилюю.

— Ну, „красавиця“, проведи мене від собаки ще раз... Пора і мені рушати!

Петренко встав і почав прощатись. Дійшовши до порога, він ще раз повернув ся до Івана:

— А я таки навідаюсь до тебе і ранійше: може на мою долю ятері готові будуть і через два тижні, або й ранійше!

— Заходьте, заходьте, прошу покірно! — кланяючись промовляв Іван.

Петренко пішов, а за ним і вся Іванова сімя, щоб провести панича за ворота.

Вийшовши на вулицю панич попрощав ся ще раз і запитав:

— А як же зовуть вашу дочку?

— Наталкою, — відмовила Параска.

— На добраніч вам ще раз! — промовив панич і пішов у свій хутір.

Поки Андрій Петренко переходив греблю та все міркував про надзвичайне вражіння, яке зробила на його краса Наталки, у Івановій хаті була тим часом така розмова:

— А панич наш, людина, здається, гарна, — промовив Іван, — не гордить ся, не чванить ся, а так собі по prostu та любенько...

— Так, так! — підтакнула Параска.

— Мамо, пустіть мене на хвилиночку до Харитини! — тихим та любязним голосом попросилась Наталка.

— Спитай ся, доню, батька! — те-ж ласкаво відповіла мати.

— Можна, тату? — тим же голосом запитала Наталка.

— Та йди-ж уже, йди, що-ж з тобою робити, — тихим голосом проказав батько.

Наталка весело осьміхнулася, кинула на стіл своє гаптування і зникла з хати.

III.

Ніч. Село Пеньки потонуло в глибокому сні. Нігде ні згука, ні світла. Над тихим Удаєм схилились кучеряві верби і те-ж, здається, ніби поснули. На чисте блакитне небо виспалось безліч зірок і нерухомо спинили ся над сонною землею. Деякі зірки мигтіли і, здавалось, ніби щось промовляли, та тільки потайних слів їх не розумів ніхто, і ніщо. Прозорий тихий Удай ласкаво пестив на своєму жовтому, піскуватору дні одсвіт зірок і те-ж ніби щось потайно шепотів. Певне Удай оповідав своїм небесним гостям усяку тайну. А тайни у тихому Удаї дуже багато! Він бачив, і бачив не раз, як під густим віттям кучерявої верби стояла закохана пара і широко цілувала ся, — бачив Удай і нікому не відкрив тієї тайни! По прозорих Удаєвих хвилях котились, коливаючись, смутні і веселі сьпівви, — слухав Удай, але нікому не сказав, чого тієї пісні були веселі, або смутні. На своєму жовтому піскуватору дні пестив він і лашчів не одну карооку та чорноброву Українку, але якими чарами підманював він їх на свою жовту постіль, — нікому не признав ся тихий Удай, ніхто не знав тієї тайни!... Багато, багато дечого є згадати

невеличкому Удаю, багато дечого в їй розказувати своїм небесним гостям, і він пригадає і оповідає їм!

Чудесна, чарівна ніч! Але не всіх обгортає вона своїми чарами, не над усіма панує безмежно. Петренка, наприклад, чудова оця ніч роздратовує сьогодні, а місяшне м'яке проміння не дає йому заснути. Годин уже мабуть зо дві перекидаєть ся він з одного боку на другий та лає несамовитого місяця, що так невічливо уставив він на його своє широке обличчя, та ще ніби їй дразнить ся. Андрій Петренко два рази вже заслоняв від місяця своє вікно занавісою, але їй це не помагало, в темряві робило ся йому ще нуднійше і він мусів відкривати вікно знову. Тепер Петренко нетерпляче дождав ся тільки того, поки місяць відсунеть ся від його вікна на бік і сподівав ся тоді заснути відразу.

Місяць відсунув ся, але Петренкови все-ж таки не спало ся; у його не хапало снаги спекатись від надойшливих думок, що так надолужно обсідали його голову. Та хоть би ще їй думки були як думки, а то така дурниця лїзла в голову, що один тільки сором та їй годї! Спершу Петренко міркував про народні звичаї, та про те, як деякі з їх можна було-б скасувати, і міркування йшло до ладу, далї-ж така дурниця полїзла у його голову, що не варто-б і говорити про неї! Скінчивши міркування про народні звичаї, Петренкови несподівано спала на думку Наталка, і згадав він її з такими подробицями, що перевимовив навіть по кілька разів і ті її слова, які промовляла вона до його, коли вийшла з хати. Останні подробиці, а особливо перевимовність Наталчиних слів, Петренкови спали на думку мабуть того, що Наталчин голос справді був такий привітний та симпатичний, що мимохіть з'являло ся бажання спробувати перевимовити хоть єдине її слово. Далї Петренко став пригадувати обличчя своїх знайомих панночок, що лишив у великому місті, і, не розуміючи гаразд, на що їй про що, почав їх порівнювати з Наталчиним обличчям, а потім перевертати Наталку в панночку, а панночку навпаки, і те-ж порівнював. Далї до химерних тих обличчїв приліпив і себе самого і, то з однією, то з другою дівчиною проводив у думці своє довге життя. А життя, як і слід сподівати ся, спливало у Петренкових мріях з найдрібнішими подробицями і з одного боку показувало одно, а з другого — друге. Петренко поринав у тії безкраї подробиці і робив ні

на що непотрібні порівняння. Як бачите, все оце була дрібничка, дурниця, але-ж Петренко ніяк не міг відкараскатись від неї. Натовпиом дізла вона у його голову і так докучала своєю в'їдливостю та нікчемністю, що Петренко аж лютував навіть, але заснути все-ж таки не міг.

Не спить ся Петренкови; а тим часом невеличкий хутір Петрівка та супрогилежне село Пеньки сплять собі, та й сплять. Івану Горобцю встиг уже навіть приснитись цікавий сон і він, прокинувшись, розказував його своїй жінці. Приснило ся йому, що збудував він нову, добру хату, засватав за якогось хорошого парубка Наталку і почав уже справляти весілля.

Коли-б то Господь дав, щоб сон твій справдив ся! — вислухавши свого чоловіка пробурмотіла Параска.

А треба зауважити, що будівля нової хати та бажання Наталці хорошої дружини, це були найголовніші думки в житті Івана та Параски і от, дякуючи сну, почали вони, мабуть уже тисячний раз, висловлювати одно другому свої думки та поради про будівлю нової хати, купівлю дерева і таке иньше.

Іван Горобець був чоловік зовсім безземельний і тільки дякуючи своїй невпинній ширій праці, умудрив ся через якийсь чималий час скласти трохи гроший та купити собі невеличкого ґрунта, укуці з старенькою, похилою хатиною, у якій і жив оце з сімєю вже шестий рік.

Не купував би Іван ґрунту до смерти, коли-ж на пятому році його подружнього життя з Параскою, Бог послав їм доньку Наталю, і от турботи про її будущину так запапували його життям, що, як бачите, привели до купівлі ґрунту.

Виповнивши таке важке та велике діло, Горобець та його жінка спершу заспокоїлись, задовольнились і трохи що не цілий рік жили собі любенько та спокійненько; але-ж людському бажанню межі немає! Навідалось воно в гостину і до Івана з Параскою. Оговтавшись за рік з своєю хатою та ґрунтом, почали вони мимохіть примічати, що старенька хатина їх усе що далі нахиляєть ся, та й нахиляєть ся низше.

— От би добре було, як би ще здолали ми стягнути ся на нову хату! — промовив якоесь Іван до своєї жінки.

Параска з дорогою душею згодилась на таку думку і пішли у їх з тієї хвилини турботи, розмови та поради про нову хату, і чим частійше розмовляли вони про будівлю, тим

скоріше думка їх переходила в мету життя і Горобець з своєю жінкою почали нарешті складати копійку до копійки та втішати ся надією, що скоро, чи не скоро, а виповнять своє бажанне безпремінно.

Так минуло у їх цілих п'ять років, але-ж Іван, як бачите, і досі ще не мав спромоги розпочати будівлю нової хати і, поки що, вона верзла ся йому тільки уві сні.

Сказати правду, у Івана було вже в скрині карбованців з п'ятьдесять, але з такими невеликими грішми страшно було йому розпочинати таке важне діло, як будівлю нової хати.

Розворушена Івановим сном розмова скінчила ся на тому, що Параска промовила рішучо:

— Мені, чоловіче, здається, що і з такими грішми, як у нас, можна-б уже сміливо розпочинати купівлю дерева, — чого його тягнути Бог зна до якого часу, і так уже збираємось цілісенських п'ять років!

— Гм, воно то можна, — промовив Іван, — але що з того? За які ти гроші будеш годі будувати хату далі?

— Охо-хо-х! — зігнула Параска, — мало ми з тобою, Іване, зібрали за п'ять років грошей!

— Так хто-ж винен? Хіба я тобі не казав сто разів: візьму, жінко, пашпорта, піду на заробітки! Так що-ж хіба з тобою можна забалакати? — докірливо промовив Іван.

— Та я-ж не винувачу тебе, — ласкаво почала Параска, — я тільки так. Де нам узяти тих грошей? Що Божого літа заробляємо на хліб, на одіжу, тільки зимою й трапляється ся приховати що небудь.

— То то-ж бо й є! — пробурмотав Іван, — і, перекинувшись на другий бік, приладнував ся заснути знову.

Іванові заробітки справді таки були дуже малі! Він був ятерщиком і тільки цією працею, з великим трудом, вдало ся йому за цілу зиму приховати в скриню карбованців з десять; літом же, як справедливо завважила й Параска, обом їм приходилось не розгинаючись працювати поденно тільки на хліб, одіжу та иншу господарську дрібницю. У риболовних місяцях Іван може-б і більше заробляв грошей, але-ж у таких, в яких довело ся йому жити, плетінне ятерів було не майстерство, а тільки силкування хоть як небудь заробляти гроші. Іван з великою охотою узяв ся-б за яке небудь инше діло, але де його було взяти? Другого майстерства, окрім плетіння яте-

рів, він не знав, узяти-ж пашпорта та піти на заробітки — жінка не пускає; сподіватись на щоденні заробітки звичайною, важкою працею, те-ж не можна було, бо на селах такі роботи бувають тільки в літку, зимою-ж і опріч його зостається на гулянку більша половина села, і чоловіки без угаву ганяють по всіх селах, шукаючи собі якого небудь заробітку, а чимало декого мандрують шукати щастя і у великі міста. Коротенько кажучи, обставини життя примусили Івана виробити собі осібний, невиводний поступ існування і незмінно виповняти його уже багато років; ось то: в літку заробляти на хліб та на иньше а зимою сидіти над ятерами, та силкуватись приховати якусь там копійку на хату. Правда, останніх років зо три Наталка те-ж почала потроху заробляти гроші, але на це у Івана з Параскою те-ж був свій рахунок: вони давно ще вмовляли ся поміж собою, що коли тільки Наталка підросте та почне заробляти гроші, то увесь її заробіток повинен повертатись їй же таки на придане. І от, як було колись умовлено, так тепер і робило ся: з Наталчиних заробітків не бралась ні єдина копійчка, а всі її гроші повертались на купівлю добрих, орластих рушників, хусток, плахт та иньшого причандалля, що все вкупі складає собою дівоче придане на селі.

IV.

На дворі розвиднялось, але до сходу сонця було ще далеченько; та села ніколи й не ждуть, поки сонце зійде, вони завжди стривають його розбурканим зарані галасом та гвалтовнею. Так і село Пеньки зустріло сьогодні схід сонця. Не встиг ще на сході зачервоніти обрій, як Пеньки залишили вже свій спочинок і заворушились по всіх закутках. Скрізь по селу розносив ся собачий лемент, скрипінне колодязів, беканне овечок, мумуканне рогатого товару, вигукування людських голосів — і весь оцей уранішній гвалт з якимсь особливим, дзвінким відгуком розлітав ся по всьому селу і навіть за парину.

Петренко дуже любив ранковий галас, а особливо подобалась йому колодязна музика, і він дуже часто вставав до схід сонця, щоб вволю наслухатись тієї недоладної, але чарівної, уранішньої музики; але сьогодні він заснав і не

з'явився на своєму рундуці навіть тоді, коли вже сонце підбилося вище дерева.

Нарешті Петренко прокинувся, зиркнув на свої золоті дзиґарки, надів окуляри і одягнувшись швиденько пішов до їдальні пити чай. Мати зустріла свого сина тривожливим запитанням, чи не слабкий він, що так довго не виходив з своєї почивальні? Але Андрій спокійно відповів, що він зовсім здоровий, а тільки вчора з вечера дуже зацікавився якоюсь книжкою, а того й проспав сьогодні свою звичайну пору.

Напившись швиденько чаю, Петренко захопив величезного білого парасоля і зараз же пішов у поле наглядати за робітниками. Вийшовши на ганок, він на хвилину зупинився і пильно став придивлятися у один із закутків супротивного села. Йому, бачите, спало на думку: чи пізнає він з свого рундука Горобцеву хату, чи ні? Придивившись гарненько Петренко пізнав її, та ще навіть звернув увагу і на те, що хата була похила і зовсім уже стара. — „Та воно й мій будинок перехнябився трохи на один бік“, — подумав Петренко, — „треба-б і собі поміркувати, що з ним діяти: чи збудувати нового, чи досить тільки полагодити гарненько? Треба порадитися з матір'ю“... І Петренко, прямуючи до поля, почав сам собі вираховувати, скільки коштувати ме новий будинок, а скільки путяща, гарненька полагода. Рахунки показали, що краще було-б збудувати нового будинка, ніж утрачатися на таку його лагодку, яку він потребує.

До обідньої робочої пори зоставалося не більше, як годин зо дві і Петренко увесь цей час не переставав міркувати про те, як би його краще та дешевше умудрити ся купити дерева та й розпочати новий будинок. Міркування було марне. Петренко приумів дещо і повернувшись до дому зараз же почав радитися з своєю матір'ю, та викладати їй свої думки, як він гадає розпочати нову будівлю. Мати цілком згодилася з думками свого сина і дала йому волю робити все, як сам знає. Андрій був задовольнений і ввечері, того-ж дня, пішов у село до Івана Горобця, щоб побалакати з ним і запевнитися, чи можна буде покладатися на той плян, який сьогодні спав йому на думку.

— Здоров, Іване, бач, як швидко я до тебе навідався! — промовив Петренко, коли увійшов у Горобцеву хату.

— А що, паничу, може передумали, і ятерів уже не треба? — трохи трівожливо запитав Іван.

— Е, ні, Іване, діло не про це, а от про що: прийшов я до тебе розспитатись, чи думаєш ти будувати собі нову хату, чи ні?

— І-і-і, паничу! Як же таки про це не думати? Уже п'ять років думаю, та все збираюсь!

— От і гаразд! А як ти скажеш, багато ще, окрім тебе, знайдеться на селі таких людей, що те-ж збирають ся на нові хати?

— Ще й скільки знайдеться!

— А скільки, наприклад?

Іван зараз почав перелічувати усіх тих селян, щоби від року до року збирали ся розпочати будівлю нових хат і налічив їх дуже багато.

— Так от що, — промовив Петренко, — я те-ж збираю ся будувати собі горищі і думаю, що чим більше прийшлося б купити дерева, тим би дешевше воно вийшло; от заради сього і прийшов я до тебе побалакати, чи певніше пораяти тобі от що: коли й на твою думку так, що гурт дерева можна купити не в міру дешевше, ніж купувати його по троху, то побалакай про це і з своїми сусідами; як що вони згодять ся те-ж, то ми тоді складемо спілку і купимо собі гуртом дерева, скільки нам буде потрібно, зрубаємо його толокою, обчистимо, перевеземо, порахуємо, скільки обійдеться кожна деревина, та тоді й розділимось поміж собою уже готовим деревом, кому скільки треба, чи скільки там випаде на його долю, вважаючи на потрачену працю, гроші і таке инше... Згоден ти на таку річ, чи ні?

Іван зразу потрапив, що така спільна купівля буде не в міру вигідніша, а того й відповів Петренкови задовольнено:

— Що до мене, то я не тільки згоден, а навіть дуже радий, та міркую собі, що й сусіди не відсахнуть ся від такої доброї справи!

— Так от і добре й гаразд! Треба тільки пильнувати, щоб не загаялись нам з цим ділом. Ти побалакай з сусідами не гаючись, бо тепер, як і сам ти знаєш, на дворі вже серпень, а нам, як що до ладу піде справа, слід би зробити так, щоб не тільки цієї осени купити дерева, а щоб і зрубати його, та навіть і перевезти, як тільки випаде сніг та виїзять до-

бру, санну дорогу. А на це усі ми повинні звернути увагу, бо задля возовиці дерева нема найкращого часу, як зима з доброю, санною дорогою.

— Та воно так, про це, паничу, і ми добре знаємо.

— Ну, так ото-ж і памятай, а найголовніше не гай ся!

— Бог храни, і не кажіть про це! Я завтра-ж обіду усіх, кого знаю, і певна річ над вечір можна вже буде й сказати вам, як і що. Про таке діло я зроду не забуду! Спасибі вам, паничу, за таку пораду! Не знаю, що скажуть наші, а я з дорогою душею покладу усе старання на те, щоб зробилося так, як ви оце нараjali.

— Добре, добре! — бурмотав Петренко, і нарешті запитав, — а де-ж, Іване, твоя сім'я?

— Та бабу, не вам кажучи, покликали на хрестини, а Наталка пішла, здається, до своєї подруги, — відмовив Іван.

Петренко знову почав розмову про купівлю дерева і поговоривши з пів години, та викуривши цигарку, попрощався і вийшов з хати.

Вийшовши на вулицю, Петренкові мрії, якісь там час, робили своє, — він усе міркував про розпочате діло спільної купівлі дерева; нарешті прийшла до його й така думка: „Шкода, — міркував він, — що не застав я дома Наталки, не мішало-б придивитись до неї ще ближше“... І в Петренковій голові знову піднялись ділові думки.

— Добривечір, паничу! — почувся поперед Петренка тихенький жіночий голос.

Петренко підвів голову і відразу пізнав Наталку.

— Здорова, Наталко, здорова! Де-ж оце ти була? — ласкаво заговорив Андрій.

— У подруги! — зиркнувши на Петренка, промовила Наталка не спиняючись.

— Чого-ж оце ти так спішиш? Я ще збирався спитати тебе дещо, а ти...

Наталка мовчки зупинила ся.

— Мені, наприклад, хотілось би довідатись, що ти робила у своєї подруги? — ще ласкавіше заговорив Петренко і почав тихо підходити до Наталки.

— Вишивала! — ледві осміхаючись відмовила дівчина.

— Що-ж ти вишивала?

— Уставки! — зразу таки осьміхаючись відмовила Наталка.

— А добре ти вмієш вишивати?

— Хто-ж його знає, вишиваю та й годі!

— Наприклад пазуху до панської сорочки вишила-б, чи ні?

— А чому-ж би не вишила?

— От і добре! Я, коли так, куплю полотна і віддам тобі вишити, візьмеш?

— Добре, візьму.

— А знаєш ти, що я оце був у твого батька в гостині? Зараз тільки вийшов з вашої хати!

— Були у нас?

— У вас, Наталю, у вас; шкода тільки, що окрім батька, нікого більше не застав дома.

Підчас цієї розмови Петренко все потрошечку наближався до Наталки і не зводив з неї очий. Наталка хоч і зупинилась, але-ж після кожного паничевого запитання поривалась йти до дому і, відповівши якесь там слово, що хвилини відступала від Петренка на бік. Андрій спостеріг Наталчину думку і, щоб вона не втікла, невпинно задавав їй одно за другим запитання і цім здержував її рухи. Коли-ж джерело розмови спорожнилось, Петренко промовив:

— Ну, прощай, красавице! — і з цими словами права рука його якось сама по собі простягла ся до Наталки.

Наталку ні скільки не здивувало таке паничеве шанування, вона те-ж спокійно і сміливо простягла йому свою руку.

Стиснувши Наталці руку, Петренко встиг ще тихенько та ласкаво поляскати її рукою по щоці і промовити:

— Чи бач, яка ти гарнесенька!

Наталка засоромилась і швидко пішла до дому. Почервонів злегенька і Петренко; йому здало ся, що останній його вчинок, се-б то ласкаве ляскання по щоці, зовсім якось був не до речі, він так робив тільки з мужичими дітьми, та й то тільки тоді, коли останні дуже йому подобались, а тут ні з сього, ні з того так повів ся він і з Наталкою, — зовсім уже не дитиною...

— Еге, не гаразд, не гаразд вийшло, — міркував Петренко, — руку, наприклад, подав... Зовсім не розумію, як воно все оце скоїлось!... А Наталка, справді, не аби якої

краси дівчина, навіть вельми гарненька, а особливо яка вона приязна!... Надзвичайно приязна!... Голос, погляди, мова — усе напоєно якимись потайними чарами!... І Петренкови ділові думки відступили на другий плян.

V.

Повернувшись до дому, Петренко увесь вечір похожав по своїй кімнаті та, міркуючи про щось цікаве, невпинно висвистував, а то й висьпівував напівголосно уривок однієї пісні, вимовляючи з неї раз-по-раз тільки оці слова :

Очи чорні, як терночок,
Брови рівні, як шнурочок,
Лице біле, румяне, —
Серце моє кохане! ..

Наталка те-ж цього вечера була дуже весела. Попрошавшись з паничем та прийшовши у свою хату, вона чула, що лице її горіло неначе огнем, на душі почувалось якесь сьвято, а на язик так і котились слова веселих пісень.

— А до нас, Наталю, панич приходив! — промовив Іван, коли дочка його увійшла в хату.

Батькові слова збутуражили чогось Наталку, вона вагалась і не знала, що їй сказати, нарешті промовила :

— Панич?... Здаєть ся, я зустріла його... Та певне то був він...

Наталка говорила не по правді, а на віщо, сама того не розуміла.

Та батько й не вслухав ся до слів своєї дочки, він зараз почав їй розказувати, чого саме приходив панич, яку дав пораду і нарешті завершив тим, що з усіми подробицями висловив свої власні думки та надії, що як то воно все буде добре, коли складеть ся так, як він тепер надумав ся; під самий же кінець Іван щиро розхвалив Петренка, величаючи його паничем добрим, розумним, прихильним до людського лиха і т. инше.

Наталці зовсім не подобалось батькове оповідання, але зауваживши, що він був вельми веселий, вона вдавала з себе зацікавлену і прослухала його до кінця.

Розказавши дочці про всі свої надії та радощі, Іван знову взяв ся за своє діло, а Наталка, як і слід сподіватись,

узяла ся за своє — вона, неначе той соловейко, залила ся дзвінками, веселими піснями, жваво перебігаючи з однієї пісні на другу.

Годин може через дві прийшла до дому й Параска. Іван привитав і її вісткою про панича, і те-ж наказав дуже багато про його пораду громадою кушити гурт* дерева. Параска зацікавилась далеко більше, ніж її дочка, і балачки їх про будівлю нової хати затягли ся дуже довго. Нарешті котресь таки з старих згадало, що час уже й вечеряти та лягати спати. Проти сього не суперечив ся ніхто і сім'я почала вечеряти.

Через якусь там годину у Івановій хаті зробилось спокійно, тихо і темно, — сім'я полягала спати. Але даремно поспішали ся вони на відпочинок, бо хоч у хаті було й тихо, але про сон не думав з їх ніхто, усі троє прикидали ся тільки, що ніби-б то вони сплять, навсправжки-ж кожен з їх міркував свої потайні думки.

Про що міркували старі, — відгадати не трудно, а того ми їх обійдемо і спинимось тільки на Наталчиних міркуваннях.

Петренкові слова: „чи бач, яка ти гарнесенька“, глибоко запали у Наталчину душу і вона тепер міркувала про їх. Не один парубок називав її „гарнесенькою“, не один називав „красунею“, „чарівницею“, але називання такі не робили на Наталку ніякого вражіння; не вірила вона парубочим словам... Та й справді, мало хіба може наговорити парубок улесливих слів вродливій дівчині, аби тільки вона не противилась, та не проганяла його від себе, коли він до неї залицяєть ся? Наталка знала це добре і улесливим словам не піддавалась ніколи; вона скорій, без жадної ввічливости, відпихала від себе такого парубка і навіть гнівалась на його навсправжки. Але-ж ось назвав її гарнесенькою сам панич. Паничеві слова мали зовсім иньшу вагу, панич красу розуміє, і дурно говорити не буде. Улесливі слова свої промовив він не на те, щоб прихилити до себе Наталку не задля того, щоб вона не відпихнула його від себе, а тільки мабуть того, що вона таки й справді гарнесенька. А що, як він пошуткував?... О, ні, слова тії промовив він справжнім, не жартовливим голосом. Та й задля чого йому жартувати, на віщо говорити неправду? Він же добре знає, що сільська дівчина відпихнути його не насмілиться ся, не наважить ся також ні вилаяти, ні посьміятись, а коли так, то й виходить, що хитрувати йому

зовсім не випадало... Та ще й те сказати, за віщо-б його відіпхнула дівчина? Панич зовсім не те, що простий парубок! Цей завжди ціляє тільки уцупнути, або штовхнути дівчину, а в панича і думки такої немає; він тільки поговорив приязненно, поторкав тихенько по щоці, та подав свою руку, от і все... А яка ніжненька, яка мякенька у його рука!... Господи, що як би мені такий чоловік! Щасливі панночки, що у їх такі женихи!... Але-ж на те вони й панночки, того й не похожі на нас, простих дівчат, того то й живуть вони у роскошах, та у пестошах, і учені, і всі їм кланяють ся... Коли-б на мою долю випало вродитись панночкою, то окрім Петренка, я ні за кого в світі не вийшла-б заміж!... Е, та й дурна-ж я, дурна! І чому-б мені було ще не постояти та не побалакати з паничем? Піди-ж, усе спішила, усе поривалась, а куди? а чого?... Сказано — дурна, от і все!... А цікаво було-б знати, чи подумав панич про мене хоть що небудь, чи ні? Певне ні, та й що йому про мене думати? Хіба я йому потрібна? Хіба пани можуть думати за просту дівчину? У їх думки свої, власні, панські, та ще й які мабуть думки! Цікаво було-б знати, про що справді пани міркують? А може вони й не міркують ніколи? Та й про що міркувати їм? Одягнені, обуті, нагодовані, гроші мають, повагу, шану від усіх, — чого-ж їм більш треба? Про що їм ще міркувати?... А що, як міркують? Але-ж про що? Цікаво було-б розпитати про це панича... А мені-б і можна було, коли він прийде за ятерами... А як ти до його доступиш ся, як запишаеш, коли до панів завжди почувать ся якась боязність?

І довго, довго думала Наталка, але прийшов нарешті сон і до неї, заснула й вона.

VI.

Петренкова порада купити гуртом дерева на будівлі подобалась багато декому з селян, тільки-ж, на лихо, не в кожного з їх була спроможність пристати до спілки, бо у багатьох, окрім бажання збудувати нову хату, другого не було нічого; се-б то не хапало найголовнішого — гроший. Одначе спілка все таки склалась. Днів через два, чи три, до Івана зібрало ся чоловіка десять селян і, порадившись поміж себе, оповістили про свою згоду Петренка, а цей завершив пораду

тим, що того-ж таки місяця спілка закупила потрібний гурт дерева, а далі зрубала його спільними силами і, діждавшись доброї зимової дороги, почали перевозити. Правда, недостача коний загальмувала трохи возовицю, але-ж на те ніхто не скаржив ся, бо взимку завжди буває безробіття, а того й ремствувати було ні на що.

Коли возовиця скінчилась, Петренко старанно зробив рахунок потраченим грошам та праці і поділив ся тоді з своїми спільниками зовсім уже готовим деревом. Скупщина поодиноких невеликих сил у одну силу дала все таки досить добрі умовини і спільники були такі раді, що не могли навіть нахвалитись Петренком, бо тільки дякуючи йому, кожна колода спільникам обійшлась копійок на 10—12 дешевше, ніж коштувала-б вона в поодинокій купівлі.

Андрій Петренко те-ж був задовольнений своєю діяльністю і пораяв ще громадянам збудувати спільну олійницю. На почин сього діла він з свого боку пообіцяв дати трохи дрібного дерева, та ще зверх того кілька важких дубових пнів на тарани. Громада вислухала Петренка уважно, але користь такої олійниці зрозуміла не зразу. Особливо громадян збило з пантелику те, що ніяк вони не здолали виявити собі докладенько, кому саме належати ме олійниця, хто буде її певний господар? Спільну купівлю дерева вони зрозуміли добре, бо знали, що дерево буде розділене і, кожний пан мати ме свого власного хазяїна, громадська-ж олійниця була задля їх зовсім таки туманувата річ.

Петренко довго осьвічував селянам цю незрозумілість, і нарешті свого таки добив ся. Він показав селянам, як на зразок громадської власности, на церкву, на школу, гамазей і дещо иньше і довів їм, що олійниця те-ж буде пристасована до таких будівель, те-ж вважати меть ся громадською власністю і буде задля громади невміру користнійша проти усіх тих олійниць, що належать поодиноким господарям-олійникам.

Після довгенької поради, та ще навіть і спірки, селяни згодились нарешті довести до діла і цю Петренкову пораду, але-ж багато декого з їх не покидала і та думка, що коли олійниця не мати ме одного якогось певного хазяїна, то її легесенько можна буде самим же таки селянам розтягти на топливо, або на иньше що, яко будівлю неналежну ні до кого.

Не вважаючи на відому Петренкову діяльність в громаді і, загалом, на турботи по власних господарських справах, сердешне діло його те-ж не холонуло. Він умів замутитись як не цім, то тим, і частенько, неначе й справді за ділом, почав заходити до Івана Горобня і просиджував там за балачками цілі вечорі. З тижня до тижня — і Іванова сімя так призвичаїлась до панича, що через якийсь час він уже був у їх неначе свій сімянин. На його вже стали навіть дивитись, як не на пана, котрий тільки й тямить, що добре поноїсти та чепурненько прибратись, або там прочитати якусь книжку, — та от і все, а як на пана, котрий, опріч переліченого, розуміє багато дечого й иншого, і розуміє не по панськи — „як небудь“, а хіба трохи тільки не так, як і самі селяни.

Він наприклад раїв Іванови, що коли цей почне будувати нову хату, то щоб поробив у ній великі вікна, високу стелю та ще навіть відгородив і осібну кімнатку; але-ж не довівши своєї думки до кінця, зараз висловив і ту ширицю, якою керують ся селяни, будуючи свої хати, і завжди думають, що окрім їх не знає її ні один пан. Петренкові слова були такі:

— Я почав тобі, Іване, раяти, як би слід збудувати хату, але, на превеликий жаль, мушу завершити тим, що будувати так вельми-б тільки бажало ся, але-ж я добре знаю, що хата з високою стелею та великими вікнами потягне зимою багато топлива, а при сучасних, злиднених обставинах, усе те, що тягне лишню копійку, задля вас неможливе.

Іван на таку паничеву мову кивнув тільки головою, бо додати до його слів не мав нічого, але-ж на промовлені слова він значно звернув увагу і не далі як другого дня став хвалитись своїм сусідам, що Петренко панич не абиякий, що він розуміє прости людське життя, хіба трохи тільки не так, як самі селяни, а того, коли він що рає, то слід би прислухатись до його краще, а не так, як завжди звикли вислухувати панів!

А як селяни звикли вислухувати панів — це вже річ відома! Перш над усе вони вважають панів недотепними і нетямущими в житті нічогісенько, а того й слухати їх слід тільки того, що вони пани, згоджуватись з ними і не перечити влять таки того, що пан вважає себе за дуже розумного і коли йому

перечать, то він не тільки що гнівається, а навіть може і вилаяти добре. Не вважаючи на це, панови все-ж таки треба за кожную його пораду вклонитись і подякувати, бо йому здавень вклонялись діди і прадіди. А що до панської поради, то на неї не тільки не слід звертати ні жадної уваги, а найкраще не вслухуватись навіть, про що він і річ зводив! Коли-ж панови і слід у чому небудь вірити, так це тільки у судових справах, в лікарюванні трохи і взагалі в тих річах, які близьенько не стосують ся до самої шириці громадського, народнього життя.

Що-ж до Петренка, то цей за зиму встиг висловити багато ще дечого такого, що селяни почали дивитись на його далеко інакше, і не тільки стали вважати на його промови, а інколи навіть звертались до панича і за порадою.

Наталка те-ж оговталась з Петренком; боязливість її усе потрошку зменшалась і вона встигла вже навіть роспитати його і про те, чи думають пани про що небудь, чи ні? Оце останнє Наталчине запитання Петренко зустрів досить уміло, — він не жартував, не всьміхав ся, а з великою охотою і подробицями почав доводити Наталці, що пани не тільки думають взагалі, а ще навіть невміру більше, ніж селяни. Наталка уважно вислухувала всі ті приклади, які доводив їй Петренко, а докази його були справді докладні, що Наталка не тільки згодилась і повірила паничеві, що пани можуть думати, а навіть спочула внутрішній сором, що наважилась звернутись до його з таким нерозумним запитанням.

Поважні, а не жартовливі Петренкові відносини до всього того, чого не розуміла Наталка, зробили те, що цікава до всього дівчина почала незабаром звертатись до панича з усіми тими запитаннями, які тільки спадали їй на думку, а запитаннів таких збирало ся у неї дуже багато. Петренко прихильно вислухував зацікавлену дівчину і на кожне її запитання відповідав докладно і зрозуміло. Наталці дуже подобались такі паничеві оповіди та пояснення і вона вислухувала його так уважно, що, здавало ся, цілком затвержувала усе сказане від слова до слова. Чим далі Наталчина цікавість робилась такою широкою та безкраєю, що Петренко ледві встигав докладненько відповідати їй на всі ті запитання, які збирала вона до його приходу.

Не вважаючи на чималу частину дитячої безпечности, Наталка була досить красномрійною дівчиною і іноді задавала Петренкови такі запитання, що становили його, як кажуть, ні в сїх, ні в тих. Їй, наприклад, спадали на думку такі запитання: Чи говорять поміж собою дерева, чи ні? — Чи боляче їм, коли їх рубають, чи ні? Або й такі: — Чого на кожному дереві безпремінно зелене листя? — Чому не так: на одному чорне, на другому біле, а там червоне, блакитне і т. д.? Всі оді запитання звичайно стосувались до Петренка і йому треба було дати на їх відповідь, і не сяк-так відмовити, а так, щоб Наталка зрозуміла усе докладно, ясно, бо коли інакше, то вона закидає тоді Петренка цілою зграєю побічних запитань і відмовляти на їх прийшло ся-б ще труднійше.

Така Наталчина цікавість дуже подобалась Петренкови і він сам почав всмоктуватись по тій стежці, бо докладні відповіді та пояснення на Наталчині запитання приносили немалу користь і йому самому. А правду кажучи, Наталчині запитання не раз таки наводили Петренка на такі речі, про які і думка в голові його не роїлась ніколи.

Коротенько кажучи, Петренкові справи були з усіх боків досить таки доладні. Перш над усе він став видимо запевняти ся, що його мрії — працювати на користь народови — почали сповнятись; власне господарство вело ся те-ж не погано; крім того досить ще лишало ся у його часу і на розмови, і на головні праці; нарешті він був певен і тому, що чорноброва, зграбнесенька чарівниця Наталка те-ж відносилась до його ласкаво, привітно, любязенько і, опріч того, завжди з великою пильністю вислухувала його оповідання про всякі речі і памятала їх занадто добре. А після сього чого-ж йому ще було бажати? Та Петренко, здасть ся, нічого вже більше й не бажав! Коли-ж і була в голові його ще одна невивповнена думка, так це тільки така: бажало ся йому безпремінно вивчити Наталку грамоти. Але остання думка була задля його і не важка, і не страшна, а навпаки — він з дорогою душею радий був узятись за таке діло!... І Андрій Петренко через якийсь там час справді таки почав учити Наталку грамоти.

Спершу Іван та Параска якось не зовсім охоче вислухали Петренка, що думав він вчити їх дочку грамоти, але-ж

побачивши надзвичайну радість до вчення самої Наталки, му- сіли згодитись і навіть подякували паничеві за таку його ласку.

Вчення Петренко розпочав невдовзі до Різдва і взяв ся до діла дуже пильно. Наталка показала себе досить здатною до вчення і грамота пішла дуже добре.

Іван та Параска, що були спершу неуважні до вчення, почали тепер радуватись, а через якийсь час і зовсім таки опинились вони аж на десятому небі від радощів. Останній випад склав ся так. На масниці Іван був у повітовому місті і там купив у книгаря „Життя сьвятої великомучениці Вар- вари“. Він би може й не купував її, та спало йому на думку вивірити, чи прочитає Наталка таку книжку, якої зроду й не бачила, чи ні? Іванови, бачите, все чогось здавалось, що Наталка може розбирати тільки ті книжки, які дає їй панич, а того то хоть він і радував ся потроху, але-ж разом з тим і вагав ся.

Іван повернув ся до дому у вечері і книжки свої не тільки не показав, а навіть не признавав ся нікому, що й ку- пив її; так він зробив того, що застав у своїй хаті панича і бояв ся, щоб той не присилував його показати книжку і не поміг Наталці розібрати її зарані. Другого-ж дня ранком, а випало саме якесь сьвято, Іван перш над усе найшов кни- жечку і, віддаючи її Наталці, промовив хитрувато:

— А-ну лиш, дою, прочитай нам оцю книжечку!

Наталка взяла, розгляділа її з великою цікавістю і, на- решті, на превелику Іванову дивовижу, почала читати.

Читання книжечки тягнуло ся годин зо дві, бо Наталка читала ще дуже не швидко. Одначе, не вважаючи на таке гальмувате читання, Іван з Параскою зрозуміли все і проси- діли дві години не тільки терпеливо, а навіть вельми уваж- ливо і з великою радістю.

Коли-ж у вечері, того таки дня, прийшов до їх Петренко, то і в очах, і в річах Івана та Параски зустрінув таку щиру дяку, якої не сподівав ся стрінути ніколи. А що-була Наталка рада, то про це вже нема чого й казати!

VII.

Почала ся весна. Іван Горобець радісно дивив ся на останні купки снігу та на зложене посеред двора дерево. Він

міркував, що от-от розпічне будівлю нової хати і, коли скінчить її, то тоді вже справді почувати ме себе спокійним і щасливим аж до самої смерти. Так само міркувала і його жінка Параска; одна тільки Наталка думала зовсім иньше, бо ось уже повертало на другий тиждень, як Андрій Петренко поїхав з дому до Кієва і до сього часу не повертав ся. Ніколи собі не гадала Наталка, що буде нудитись за паньчем, а отже довело ся запевнитись, бо без Петренка їй так зробило ся сумно та невесело, що здавало ся, ніби то вона загубила щось вельми коштовне та ще до того стратила й надію не тільки повернути згублене, а навіть і замінити чим небудь коштовну тую згубу. А згуба-ж така потрібна задля неї, така необхідна, що Наталка не може навіть ступити кроку, щоб не згадати та не пожалкувати за нею! — Дуже було невесело Наталці! І щоб не робила вона, за щоб не взяла ся, а думки були завжди однаковісенькі: усе міркувала вона про Петренка, та все силкувала ся відгадати: де він тепер, що з ним дієть ся, що робить, чи не транилось якої лихої години; чи повернеть ся нарешті у хутір, чи ні? „А що як, не доведи Господи, та не вернеть ся, що тоді? — міркувала Наталка, — а от що, — сумляиво відповідало щось у її думці, — тоді ніколи вже не побачиш ти того хорошого, приятного обличчя, тієї темної, мякенької борідки, тих оченят блакитних, що так приятно блищали знід золотих окулярів; ніколи не почувеш і тих розумних, цікавих оповіданнів, не держати меш у своїй руці такої мякенької, теплої рученьки і ніколи вже не витати меш у своїй хаті того щирого, ласкавого Андрія Івановича, що ніколи й нічим не з'обідив тебе, не присоромив, не насміхав ся над твоєю незрозумілістю, а завжди поводив ся з тобою неначе з якою панночкою, — ласкаво, ввічливо і ніколи не відрікав ся, і не втомляв ся оповідати на усї твої запитання, хоч би ти задавала їх цілу ніч і цілий день“... Наталці аж сумно робило ся після такого міркування і з грудий її раз-по-раз зривали ся тяжкі зітханья, а очі мимохіть озоріли по той бік Удаю, та пильно придивляли ся до невеличкого будинка, з надією розпізнати кризь темні шибки знайому Петренкову постать, але марно! Ось уже повернуло й на третій тиждень, а його не було, та й не було!

Сумно і довго тягнули ся задля Наталки дні. Нарешті наступила третя неділя; Наталка прибрала ся у своє святне вбраннє і пішла до церкви. По дорозі наздогнали її дівчата — подруги і, поздоровкавшись, почали докоряти, що все вона сидить дома, що не можна її спіткати ні на вулиці, ні на досвітках, ні на вечерицях, що зачинила ся собі у власній хаті, неначе та черниця у келії, та й не з'являєть ся на сьвіт божий. Наталка відмагалась, як уміла, і нарешті завершила словами, що батько та мати не пускають її на гулянки. Трохи згодом дівчат наздогнали три парубки і поздоровкались. Парубоче привітання відносилось загально до всіх дівчат, очима-ж провели вони тільки саму Наталку і, шепочучи щось поміж собою, пішли далі. Незабаром дівчат наздогнав ще один гурточок парубків, а там ще один і всі вони здоровкались загально, а очима влять таки проводили саму тільки Наталку. Наталці було западто ніяково; вона спочувала, що лице її горіло огнем, бо, опріч звичайної соромливости, вона ще добре тямил, що в душі її подруг прокидала ся заздрість. Усе оце вкупі Наталку турбувало, бенгежило і мимохіть наводило на думку про Петренка, — ніколи він не доводив її своїм поглядом до такого становища. Петренко завжди дивив ся на неї звичайненько, ласкаво, і коли запримічував іноді що небудь, то тієї-ж хвилини переводив свої очі на які небудь иньші речі і Наталка заспокоювалась відразу. Від сльотних же парубочих поглядів вона червоніла так, що аж в очах темніло. — „От безстидники, от сльотюги“, — думала собі Наталка, та яко мога спішила скорій увійти в церкву. Але й тут не сховала ся вона від цікавих парубочих поглядів, зоріли вони за нею і в церкві; але Наталці все-ж таки було спокійніше, вона молилась Богу і пильнувала не звертати ні жадної уваги на тих, хто проходив посеред церкви, та повертав голову у її бік.

Переслухавши службу Божу, Наталка швиденько поверталась до дому і раз-по-раз позирала на хутір Петрівку. Їй дуже хотіло ся розшукати очима який небудь ознак, котрий сказав би їй, що Андрій Петренко уже повернув ся. Важанє Наталчине було не марне, — вона запримітила, що посеред паничевого дворища стояв віз, а біля його пара коний, котрі були ще у нарітниках і парували на ввесь двір. „Приїхав панч, приїхав!“ — радісно шепотіла Наталка і, від щирої,

надзвичайної радості, по всьому її тілу розливалася гаряча кров. Наталка була така зворушена, що лице її червоніло неначе той маків цвіт, а серце так тьохкало та било ся у грудях, що ніби хотіло вискочити.

— Слава Богу! — бурмотала Наталка далі, — приїхав таки панич, приїхав Андрій Іванович!... Слава Богу, слава Богу!

Наталці не обідалось. Радісно і трівожно сиділа вона за столом та все сподівалася, що от-от відчинять ся хатні двері і на порозі з'явиться паничева постать. Тільки-ж сподіванне її було марне, Петренко не приходив. Правда, він таки міркував ще дорогою, що коли приїде до дому та відпочине трохи, то перш над усе відвідає Горобцеву сімю. Так він думав, але-ж, повернувшись до дому, спочував себе таким натомленим, що поклав зайти до Івана не ранійш, як у вечері. Одначе, не вважаючи на такий рішинець та втому, Петренка вабило таки до Івана, або певнійше до Наталки, бо, полежавши кілька хвилин на своєму ліжку, він підвів ся, підійшов до свого вікна і пильно задивив ся на стареньку Горобцеву хату. Що діялось тоді у Петренкових мріях, Господь його святий знає; у Києві-ж він спочував себе зовсім спокійним. В ряди-годи тільки спадала йому на думку учениця Наталя, і тільки в ті хвилини ворушило ся в душі його щось схоже на невеличку нудьгу, та разом з тим з'являло ся ще бажанне позирнути на свою ученицю, що завжди так пильно дивилася на його своїми великими, чорними очима, у котрих світилась щира приязнь, цікавість та жвава, дитяча нетерплячість.

Але-ж вернемось до Горобцевої сімі.

Скінчивши обід, невеличка Іванова сім'я розійшла ся відразу. Сам господар, як звичайно це водить ся, пішов до шинку, щоб погостити там з людьми, Параска-ж узяла бохончик хліба і пішла відвідати свого хрещеника, а що до Наталки, то ця лишилась дома; вона сподівалась, що от-от приїде до їх Петренко, а того й не хотіла виходити з дому.

З хвилини на хвилину трівожливе Наталчине сподівання почало переходити в сум, а далі і в нерозважну тугу. Наталка дожидала Петренка не в хаті, а сиділа у дворі на колодах і що хвилини позирала на взгіречко, на котрому стояв Петренків будинок. Після довгого і марного сподівання, Наталка зітхнула тяжко і нарешті пішла в хату. У хаті було

тихо, спокійно і Наталка, схиливши ся грудьми до столу, загадала ся знову. На дворі почало вже потроху сутеніти і поволока темряви, укуті з хатньою, нерухомою тишою, занадто згідно зивала ся з Наталчиним душевним ставовищем і, через якийсь там час, довела її до того, що по рум'яному, свіжому дівочому видочку одна за другою покотили ся буйні крап і сліз; але-ж Наталку так шильно обгорнули сумливі, потайні думки, що вона не помічала навіть, як слези її одна-за-другою тихо падали з рум'яних щічок і зникали десь у широких рукавах її святної, вигантуваної та вимережаної сорочки. Наталка стояла біля столу і не ворухилась. Тим часом за вікном майнула тінь і незабаром у сінях зашелестіла по дверях чиясь рука. Наталка швидко підвелась від столу, повернулась до дверей і ждала. Двері відчинились і в хату увійшов Петренко.

— Паничу, голубчику! — скрикнула відразу Наталка і, з надзвичайною радістю, хутко, та несподівано, почала гаряче цілувати Петренкове обличчя, щиро обвиваючи його шию своїми руками.

Все оце скоїлось так хутко та несподівано, що в першу хвилину Петренко не здолав навіть стямитись, що з ним діється, коли-ж опам'ятав ся трохи, то Наталка стояла вже з боку і ніби те дитя, що зробило велику шкоду, низько похнюпила свою голову. Лице її справді палало тепер дійсним огнем, а на щоках блищали слези.

Петренко нестямно зняв з голови свою шапку і мовчки став дивитись на Наталку. Йому хотілось промовити до неї якесь слово, але губи його, з початком привітної ухмілки, неначе захолонули, а язик зовсім не хотів і поворухнутись навіть.

— Боже мій! Що-ж це я зробила!? — скрикнула нарешті Наталка і, хутко заклавши руками своє обличчя, вибігла з хати.

Коли Наталка зникла, Петренко почув, що поза шкурою його розлило ся щось тепле, йому зробило ся душно і він опам'ятав ся відразу. Перш над усе Петренко обвів очима хату, а далі пробурмотав щось, надів на голову шапку і вийшов з хати. На дворі ласкаво привитав його Кудлай; Петренко озвав ся до його, погладив рукою по кошлятому, кудлаєвому лобі і став придивлятись до всіх темних закутків, які тільки були в убогому Горобцевому дворіщі. Шильно огля-

дівши увесь двір, Петренко запевнив ся, що в дворі не було нікого. Постоявши кілька хвили, та поміркувавши, він підійшов до воріт, прочинив фірточку і зупинив ся. Через кілька хвили на вулиці з'явив ся гурточок селян; Петренкови зда-ло ся незвичайним стояти у чужих воротах, а того він лишив їх і пішов по вулиці назустріч тому гурточку людей.

Селяни пізнали Петренка відразу:

— Добрий-вечір вам, паничу! — привитали вони Петренка, здіймаючи шапки, та кланяючись.

— Добривечір! — відповів панич і те-ж злегенька вклонивсь, торкнувши рукою шапку.

— Уже ви, паничу, приїхали? — запиталось кілька голосів.

— Як бачите! — відповів Петренко і, при цім слові, гурточок селян розминув ся.

Петренко йшов далі і роздумував. Він вагав ся тепер і не знав, що його гаразд зробити: чи йти вже прямісеенько до дому, чи повернути ся назад до Наталки? Запитання не розгадувалось, а тим часом Петренко йшов собі, та й ішов. Нарешті він спинив ся, постояв, повернув ся у один бік, у другий і, вже не спиняючись, повагом пішов до дому.

VIII.

Коли Іван з Параскою повернули до дому, Наталка їх сиділа за столом і читала якусь книжку. По правді кажучи, Наталці було овеї не до читання, але-ж узяти ся за друге яке діло вона не могла, бо саме був сьвятий вечір і робити було гріх. Сидіти-ж у хаті склавши руки не хотіло ся їй і тим більше, бо після такої зустрічі з паничем їй так соромно було, що вона бояла ся навіть зустрінутись з батьком та матір'ю. Наталці здавало ся, що такий їй вишок відомий став уже не тільки батькови по матері, а навіть усьому селу, та й цього мало, — їй увижало ся, що піч, вікна, стіни, стеля — усе дивило ся на неї не так, як завжди, а якось особливо, та ще ніби й шентало:

„Панича цілувала, безсоромнице, панича!“

— Господи, і як таки я наважила ся так зробити? — міркувала Наталка. — Як насьмілила ся я кинутись паничеві на шию, цілувати його?... Чи можна-ж таки мужичій дочці

цілувати панича в очи, в губи?... Задля цього єсть панночки, — тільки вони можуть так цілувати панича!... А моя доля... Мені можна було поцілувати його тільки в руку, а не так!... Ох, дурна я, дурна! Затуманило мені голову, відняло розум!... І як же я спогляну тепер у його очи?... І знову таки дурна! Хіба-ж після цього панич прийде? Та він тепер і хату нашу обходить ме за цілу верству! Яка йому охота бачити мене після того, коли я наважила ся так з'обидити, так уразити його? Він у той же мент хотів мабуть вилаяти, присоромити мене, та тільки не встиг... Мало хіба розказують про те, як за кріпацтва ще, отакі самі дурні дівчата, як оце я, лізли до паничів цілувати ся? Але що ж з того виходило? — Одній діставалось по пиці, другій задавали доброго хльосту різками, а третій відтинали косу!... Дурна я, дурна! Не прийде тепер панич і не розкаже нічого... Віддячила я йому за добро! А що як не приведи Господи, та розкаже він про це ще й батькови та матері, — поскаржить ся на мене? Боже мій, що мені тоді робити на білому світі?... Пропаша я тоді, на віки пропаша! І по тілу западто збентеженої Наталки вислунав холодний піт.

У такому душевному становищі застали її батько та мати за книжкою.

— Яку це ти, доню, читаєш книжечку? — ласкаво запитала мати.

Наталка підвела голову і стиха промовила:

— Хрестоматию!

— Чого-ж оце ти так розчервонілась? — трівожливо запитав батько і притулив до Наталчиного гарячого лоба свою широку, жорстку долоню.

— Та голова трохи болить! — сьмільвійше відповіла Наталка і значно ааспокоїлась. Вона, бачите, сподівалась чогось страшного, докірливого, а тут зовсім навиворот: турбота, ласка, прихильність!...

— Так ти-б, Наталю, краще лягла, — промовила мати, — ось я зараз постелю тобі, та й лягай з Богом, вопо й полекшає! — І Параска швиденько почала поратись біля постелі.

Наталка загорнула книжку і сиділа мовчки.

Поки Параска слала постіль, а далі лагодила вечерю і поки нарешті скінчила ся вечеря, Андрій Петренко увесь цей час ходив по своїй кімнаті та все міркував. Наталчина

зустріч таке зробила на його вражіння і так багато відкрила йому деяких новинок, що хоть пройшло після тієї зустрічі і доволі часу, але-ж він ніяк не міг заспокоїтись та спинитись на своєму звичайному становищі. Наталка, в образі провинуваченої дитини, з занадто почервонілим лицем, та з блискучими від сліз та радощів очима, стояла у його мріях живою живісенською і Петренко тепер, у своїй думці, заспокоював її, пестував і йому було любо-весело. Але самовіддурювання таке тягло ся у його хвилинами, бо зараз же мимохіть спадало йому на думку і те, як перелякана Наталка скрикнула і як хутко вибігла з хати, не зачиняючи навіть за собою дверий. „І чого вона, дурненька, злякала ся? — думав Петренко, — та й куди-б їй побігти?... Але-ж добрий і я! Замість того, щоб заспокоїти її, щоб відповісти на її поцілунки найменше ласкавим словом, я несподівано остовбенів і став посеред хати, неначе який школяр, не маючи спромоги вимовити ані єдиного слова! Звичайно, що після такої моєї нетімашности, дівчині повинно було здатись, що така її зустріч мені не подобалась, що я не люблю її і що надзвичайну сьмилівість такого дівочого поступу я покарав цілковитим мовчанєм. А таке мовчання задля дівчини, та ще особливо такої, як Наталка, вельми важка кара. Натура її отверта, проста, вона зовсім схожа на дитину. Але все-ж таки я овісі на сподівав ся, щоб вона так щиро привязала ся до мене... А чого вона плакала? Мені здасть ся, що й досі ще сльози її лишились на моїй шиї. — І Петренко помацав рукою поза своїм коміром... — А любя, гарнесенька вона, — міркував він далі, — але що тепер з нею? Чи скоро вернула ся вона до дому, чи заспокоїлась уже, і про що тепер вона міркує?... Ні, погано я зробив, що пішов прямо до дому; треба-б було вернутись, дідчатись, заспокоїти... Але що-ж перешкоджує мені навідатись до неї оце тепер, зараз? Здасть ся-ж, ще не зовсім пізно?“ Петренко зиркнув на дзиґарки, підійшов до вікна і став дивитись на Горобцеву хату. У хаті ще манячіло сьвітло, а дзиґарки показували всього тільки початок десятої години. Петренко надів на голову шапку, узяв цїпок і попрямував у село.

У селі було тихо й спокійно. У багатьох хатах не сьвітлось уже зовсім, одначе молодіж ще не розходилась, бо далеко десь тихо лунали веснянки і іноді долїтали до Петренка

відгуки то дівочого, то парубочого реготу; біля деяких хат ліниво гавкали собаки. Петренко хутко перейшов греблю і ще хутше пішов по сільських вулицях, — він бояв ся, щоб не погас світ і в хаті Івана Горобця. Через кілька хвили Ан-дрій Петренко був уже біля Іванової хати і позирав у вікно. Іван стояв саме супроти образів і молив ся Богу, Параска поралась біля печі, а Наталки зовсім не видно було. Петренко стрівоживсь трохи, але придивившись пильненько і за-прилітивши, що на полу, біля самої стінки, лежала людська постать, заспокоїв ся. Він був певен, що то була Наталка, а того спокійненько вже дожидав тієї хвилини, коли Іван пере-ремолить ся. Дождати прийшло ся недовго, Іван незабаром перехрестив ся останніми трьома хрестами і, відступивши від столу, почав накладати люльку.

Петренко стукнув злегенька у вікно і промовив:

— Добрі-вечір, Іване!

Іван відразу пізнав Петренків голос і відповів:

— Добрі-вечір! Заходьте, паничу, в хату!

— О, ні, тепер уже пізно, — промовив Петренко, — я так собі, мимоходом... Завтра знайду!... А як ви собі пожи-ваєте?

— Та спасібі вам, усе, дякувати Богови, гаразд!

— Слава Богу! А будеш же ти завтра дома, чи ні?

— Буду, буду! Заходьте, просимо покійно! Новину роз-кажете яку небудь, ви-ж оце сьогодні тільки й повернулись? — наблизившись до самісенкої шибки, гомонів Іван.

— Та сьогодні-ж! — відповів панич. — Але час уже й мені на відпочинок, — бувайте здорові! — і Петренко, кив-нувши головою, відійшов від вікна.

— Щасливо! На добра-ніч вам! — щільно притулив-шись до шибки, промовив Іван навздогінці.

— У кого-ж оце він був, що повертаєть ся мимо нашої хати? — запитала Параска свого чоловіка.

— А Бог же його знає! Може у попа, а може у кого й иньшого, хіба він мало у кого буває! — відповів Іван.

Розмова про панича на цьому й скінчилась. Хвилини через п'ять у Горобцевій хаті було вже тихо й темно, а через пів години Іван та Параска спали вже міцним сном.

Наталка, що довгий час лежала зовсім нерухомо, розку-тала тепер свою голову і перевернулася на другий бік. Вона

від слова до слова чула батькову розмову з паничем і тепер їй зовсім не спалося. Серце промовило їй, що панич овіє не мимоходом підходив до їх вікна, а приходив він навмисне, йому хотілось довідатись, запевнитись, що тепер з нею діється, а може й того, аби тільки заспокоїти Наталку, що він не гнівається, не сердить ся на неї... А такої прихильності від паннича можна було сподіватись, бо він такий приязний, добрий та розумний, що йому овіє не труднація зрозуміти те, що діється у дівочій душі, і от він прийшов заспокоїти Наталку. „Господи, який він любий, який хороший, як щиро я його люблю!“ — радісно шепотіла Наталка, але при слові *люблю* по тілу її несподівано полізли мурашки.

„Так он воно що означає любити, кохати, — злякано думала Наталка, — виходить, що все те, що баламутить душу, мучить серце, примушує міркувати, плакати, — все оце зветь ся коханням!... Виходить, що мене мучило кохання, що панича я люблю так само, як Харитина любить Хведора, Софія Миколу — як завжди усі влюбляють ся!... А мабуть що так! Та запевне так, бо серце промовляє мені, що панич задля мене миліший від усіх і від усього!... Так, так! — Я кохаю його, — он як кохаю!... Але чому-ж я не зрозуміла цього раніше?“... — І Наталці знову зробило ся страшно. Але чого страшно, що саме лякало її, вона ніяк не здолала зрозуміти.

IX.

Ідуть за днями дні. Зазеленіла на землі перша весіння травичка, повадувались на деревах бруньки, ожив тихий Удай і мірно покотив свої каламутні, весінні хвилі. На дворі весна. Зовсім ще мало показала вона своїх чар, але-ж не вважаючи на те, усім людям здавало ся якось особливо весело і усі нетерпляче бажали спекатись скорій сумливої зими, що тільки недавно почала зникати. Що Божого дня і старі й малі пильно придивляля ся до напухлих брунечок та все запевняли ся, чи скоро почнуть обголені вітки вбирати ся у своє перше убраннечко, у блискуче жовто-зелене листечко.

Любив і Петренко перший весінний пробудок, він йому подобав ся навіть більше, ніж справжній весінний різпал. Повернувшись з своєї подорожі, він тепер зранку до вечора

вештав ся по надвірю та працював то над садінням дерева, то над рівчаками, що треба було прокопувати задля протіку води; останніх же кілька днів Петренко укупі з майстром узяв ся за друге діло, він розпочав будувати нового човна і так зацікавив ся цією працею, що з великою нетерплячістю дожидав ся тієї хвилини, коли його новий човен у перше скотлихнеть ся на Удавчих хвилях і під помахом легких весел понесеть ся укупі з своїм хазяїном вподовж рідної, любої річки, аж ген-ген за село, до того крутого вггіря, що так густо покрите зеленою лозою.

Пропрацювавши увесь день над човном, чи там над иньшим яким ділом, над вечір Петренко безпрерібно прямував до Наталки і там то за читанням, то за розмовами просиджував щоденно годин по дві, а то й більше. Наталчина неяковість, що почувала вона до Петренка після відомої зустрічі, устигла вже минути зовсім і все у їх пішло по старому; коли-ж і була яка відміна, так тільки та, що Петренко позирав тепер на Наталку невміру частійш і цім іноді примушував її так спадлахнути, що Наталчине лице робило ся червоне, як маків цвіт. Наталка дуже не любила пильних парубочих поглядів, але-ж супроти Петренкових вона зовсім не ремствувала, бо паничеві погляди зробились їй такі любі, що вона чула тепло їх аж у самісенській думі.

Петренко привіз Наталці з Книва декілька книжок, і тепер у їх найбільше вела ся розмова про їх зміст, і розмова така: Петренко розпитував Наталку, як зрозуміла вона прочитане, а та мусіла докладненько розповідати йому. Петренко уважно вислухував свою вченицю і коли трапляло ся, що вона дечого не зрозуміла, або-ж і розуміла, та не так, як треба, тоді Петренко починав осьвічувати та пояснити незрозуміле місце і розмови робились досить цікавими.

Іванові сусіди знали, що панич вчащає до його що вечера та виучив Наталку грамоти, але-ж призорювання та злих пащикунаннів не розводили ніяких, їм тільки було заздро трохи, що Іванова дочка несподівано зробилась письменною, та ще й такою розумною, що навіть старим докладненько розказувала, звідкіля береть ся дощ, сніг; від чо́го з'являєть ся грім, блискавка, веселка; як виплоджуєть ся сарана і що треба робити, щоб перешкодити їй виплодитись. Коротенько кажучи, Наталка, з погляду сусідів, робилась що далі таким

поважним прикладом, що батьки та матірки з дорогою душею раді були-б мати у себе таку дочку. Ширилась зза сього і Петренкова добра слава; особливо-ж допомогло цьому те, що по селу промайнула вістка, буцім панич поклав рішинець безпремінно зробити початок сільської школи, а поки що думає, діждавшись зими, розпочати вчення дїтвори у своєму власному будинку, задля чого зарані вже призначив одну кімнату і накупив книжок.

У Пеньках школи не було, а селянам дуже хотіло ся вивчити своїх дїтей, а того з великою нетерплячістю сподївали ся вони того часу, коли паничева думка перевернеть ся в справжнє діло. Покиль же що, вони зарані митикували та силкувались відгадати, чиїх попереду дїтей візьме панич до своєї школи? Це запитаннє було таке цікаве, що міркували про його не раз і не два, а іноді доходило навіть і до суперечки.

Але до зими було ще дуже далеко і на селі поки що вело ся по старому.

Одного вечера Петренко прийшов до Горобців пізнійше трохи, ніж завжди водилось, і з особливою пихою та радістю розказав усїй сім'ї, що човен його зовсім уже висох і що він сьогодні уперше спустив його на Удаї і плавав оце годин мабуть зо три. Паничевій радості порадувалась і вся Горобцева сім'я, та інакше й не можна було, бо ранійше усї вони вислухували тільки скарги, що сонце хоть і сьвітило, але не гріє й на крихту, бо ось уже повернуло на другий тиждень, а смола на човні не просихає, та й не просихає, — хоть ти їй що хоч кажи! Тепер же, як бачите, панич діждав ся свого, радував ся, а того і всі були задоволені такою хорошою пригодою.

— Я собі гадаю — звернув ся Петренко до Наталки, — забрати й тебе коли-небудь на човен! А як чудово, коли-б ти знала плинути по Удаю у тихий, ясний вечір!

Почувши останні Петренкові слова, Іван та Параска трівожно позирнули на панича, а потім презиркнули ся між собою і стали слухати далі. Петренко зауважив це і зараз звернув ся до старих:

— Чого ви на мене так дивили ся? — запитав він.

— Та, бачите, паничу, — заговорила Параска, — не

до речі якось нашій Наталці плавати на човні! Вона зовсім не задля цього вродила ся, її доля інакша!

— Ха-ха ха! — зареготав Петренко, — та хіба-ж задля цього треба родитись? Мало хіба плаває по Удаю сільських дівчат та парубків — подивіть ся!

— Та я знаю, паничу, — знову промовила Параска, — але-ж вони плавають по ділу, а не так собі!

— По ділу? Яке-ж у їх діло на Удаї?

— Як то, яке? Парубки заставляють ятері і плавають до їх навідуватись, дівчата плавають за очеретом, за травкою телятам, — от вам і діло!

— Та що бо ти, Параско, вигадуєш? — незадовольнено промовив Петренко, — і який тепер може бути очерет, чи там трава, коли з землі тільки що зсунув ся сніг?!

— Та воно, паничу, не без того, — вмiшав ся Іван, — плавають іноді й так собі, але-ж це буває тільки під сьвято, і плавають у човні не парами, а душ по п'ять, чи скільки там помістить ся, та й не так, щоб укупі з парубками, а так: дівчата в своєму човні, а парубки в своєму.

— Ну, добре, нехай собі й так, але-ж задля того, щоб поїхати дівчині з парубком, чи там мені з Наталкою, овсі-ж не треба радитись! Коли-ж і треба що небудь, так тільки те, що прийшлося би відступити трохи від того звичаю, що забороняє плавати по парі, та змішуватись дівчатам з парубками, от і все! Чи може ще не так? — повернув ся Петренко до Івана.

— Та ні, паничу, воно так, — промовив Іван, — але-ж і Параска правду каже: відступити від такого звичаю не слід, бо я певен, що коли-б побачили вас з Наталкою у човні, та ще й у буддень, то зараз би й пустили поговорі!...

Петренко слухав Івана і цілком згоджував ся з ним у своїй думці, але-ж мета — викореняти з громадського життя деякі звичаї, а більш того думка не принижати себе перед селянами у своїх власних поглядах, примусили Петренка стояти на своєму, а того він і промовив:

— Ех, Іване, Іване! Ти те-ж пісенітницю верзеш! Адже-ж я ходжу до вас кожного вечера, і ходжу не яких небудь два, чи три дні, а, слава Тобі Господи, який уже час! І що-ж? Розпускають хіба про твою дочку яку небудь неславу?

— Ні, паничу, не розпускають, але-ж це зовсім иньша річ! Люди знають мене, знають Параску, Наталку, знають парешті і вас, які ви!

— Ну, добре! А хто-ж хоче взяти на човен твою дочку, як не я?

— І це правда ваша, але все-ж таки коли-б люди побачили Наталку на човні з вами, так зараз і пішло-б по всьому селу!...

— Ти знову таки своє! — викрикнув Петренко, — ну, а ти, Наталко, як думаєш? — звернув ся Петренко ще до Наталки.

— Та й я-ж так, як батько та мати, — опускаючи вниз голову, тихо промовила Наталка.

— Чудасія! — здвигнувши плечима, промовив Петренко, — виходить, що ви боїтесь мене! Що тільки на ваших очах, тільки у вашій власній хаті не страшний я вам, а слід відступити мені від вас кроків на пятьдесят, і я роблю ся зараз ворогом, страшним чоловіком! Чудні ви, та й дуже чудні! Ви боїтесь того, чого зовсім не слід боятись, а чого треба боятись як огню, на те не звертаєте уваги!

— Ні, паничу, — привітним голосом почав Іван, — ви трошки не так кажете: перш над усе ми вас дуже поважаємо і не боїмо ся ані на крихоту, але-ж плавати на човні без жадного діла, — випало зовсім не на нашу долю, так можуть робити тільки пани, і їм ніхто не подивує, і ніхто не осудить, бо на те вони й пани, коли-ж між нашим братом наважить ся хто небудь таке витворати, то такого добродія осудять і осьміють безпремінно, а особливо ще коли трапилось би побачити на човні укупі з паничем прбсту дівчину!

— Добре! Нехай буде й так! — згодив ся Петренко, — але-ж боятись того, що якийсь там дурень скаже: „Дивіть ся! Іванова Наталка в пани шість ся, — на човні плаває з паничем!“ — по моєму це велика дурниця! Пан цілком такий же чоловік, як і ви. Ви тільки звикли дивитись на його інакше, він у вас як білоручка, як чоловік, що існує тільки на те, аби пити, їсти, та нічогосьенько не робити! Але кажú вам удруге, що це дурниця, погляд такий несправедливий! Майте, — коли пан чоловік справді осьвічений, то ледарюгою не буде він ніколи; ледарства він ненавидить, а працює завжди так са́мо, як і ви, і коли відрізняєть ся від вас, так тільки

тим, що не вважаючи на працю він, у зайвий час, з великою охотою попливе і на човні, і до театру піде і взагалі не відцураєть ся ніяких утіх, бо добре знає, що втіхи повинні бути, і що чоловік повинен користуватись ними, на скільки дозволяє йому його спроможність. От, до такого розумного життя повинні прямувати й ви! Ніяка праця не повинна перешкоджувати вашому почуттю до якоїсь там утіхи. Хочеть ся вам, на приклад, поплавати на човні у буддень, — сідайте й пливіть, пам'ятайте тільки, щоб не загаяли на це робочого часу, щоб не відірвались від розпочатого діла, а скористувались зайвою годиною. Певна річ, що безпремінно знайдець ся якийсь там дурень, що покаже на вас пальцем і промовить: „В пани шиець ся! На човні плаває у буддень і без ніякого діла!“ Але ви плюньте на такого дурня і робіть своє. В таких річах ви повинні триматись тільки свого правдивого, душевного почуття, а воно ніколи вас не обдурить. І коли почуттє ваше промовляє вам, що ви робітник чесний, не гультай, не ледар, нехай тоді пащикують про вас люди, скільки хочуть! Такому пащикунанню кінець відомий: дурні опам'ятають ся незабаром самі і не тільки перестануть судити вас, а через якийсь там час і самі почнуть робити те саме, що й ви. І це зовсім звичайна річ, бо такі люди занадто тримають ся дурного звичаю, а того спочатку зовсім не здолають здержатись, щоб не попрікнути вас, хоть у ту-ж таки саму хвилину не тільки тямити муть, що ви не ледашо, а навіть будуть заздрити вам. Одно слово — треба бути щирим, чесним робітником, а разом з тим і паном, чи то-б то чоловіком, якого величаєте ви таким найменням і тільки виключно йому даєте право користуватись усякими утіхами...

І довго ще говорив Петренко, але-ж поученнє його завершило ся тим, що коли він, через якийсь там час, попрощав ся і пішов з хати, то Іван Горобець звернув ся до своєї дочки з такою промовою:

— Слухати панича можна, і слухай його, Наталко, але-ж не забувай і того, що ми не пани, а мужики, і коли багатим панам легенько можна зробити усе те, про що вони надумують ся, то нам, убогим людям, зовсім не можна зробити того самого! Ми вже з матірю і так турбуємось, що багато часу тратиш ти на книжки.. Воно то добре, користно, ми розуміємо це і навіть радіємо у своїй душі, але-ж ті самі книжки мо-

жуть довести і до того, що на селі почнуть дивити ся на тебе не так як на хавяйську дочку, а як на дівку попсовану книжками, це-б то відірвану від господарства і нетямущу в йому докладенько нічого! Такої слави ми повинні боятись... Паннич, хоть чоловік і вельми розумний, але-ж у нашому житті він усе таки багаті дечого не розуміє, а коли й розуміє, то по своєму, по панському, а панське розумінне задля нас не підходить!

— А вже-ж не підходить! — закріпила Параска промову свого чоловіка.

X.

Поки се, та те, а весна тим часом робила своє. Незабаром, після першої весінньої травиці, пишно зазеленіли луги та ниви, зашепотіло на деревах молоде листечко, зарябіли на зеленому, мякесенькому килимі чудові квіточки і земля зробила ся пишна, весела. Вона прибрала ся у своє найкраще вбраннє і, разом з веселими співачами пташок, привітно осьмінулась своєю чарівною усмішкою до свого любого, золотого сонця. Заквітчана земля пишаєть ся! Весна не попустилась задля неї ні в чому, а наважала своїй коханці-землі усього, і надавала дуже багато! Весняна щедрість завважаєть ся не тільки в безкрайому, зеленому убранні та квітках, а і в піснях, в коханні, в почутті, і всюди, і в усьому! Не обминула весна своїми дарунками і Наталки з Петренком, — з кожним днем почуттє їх більшало, ширшало, зближало їх і звивало ся в серцях гніздечко кохання. Наталка, обгорнена теплом кохання, з поступом весни, все більше та й більше віддавалась своїм мріям і викликала в душі своїй весінні, чарівні картини. Чи сяде вона за гаптуваннє, чи робить що на городі, чи ляже спати у своїй душній хаті, а перед очима її не шиттє мерещить ся, не грядки, засажені зеленою огородиною і не стіни мріють у німій хаті, а бачить вона тихий, прозорий Удай, бачить зелені, кучеряві верби, що натовпом спинились на його берегах, бачить гладенькі, зелені луги, долинки, взгірячка, густі лози, а на самому Удаєвому плесі запримічує нарешті новенького, білого човна, а в йому хорошого та огрядного парубка... І який, справді, приязний та вродливий отой парубок — Господи! Наталка виразно бачить, що не жорсткими та мозолявими ру-

ками тримає він над водою весельця, а білими, мякенькими і ніжними такими, неначе у малої дитини! А які у його очи, погляд!... Наталка крадькома зиркає на очи того хімерного парубка і вони чарують її, — у їх овсі не закрімичує вона того осоружного виразу: „та й ущипну-ж я тебе, моя лебідочко!“ — а дивлять ся вони так любо, так тепло і ясно, неначе тії зірочки. На кого-ж вони так зоріють? Наталка придивляється ще пильніше і пізнає на човні другу постать: супроти парубка сидить дівчина, і дівчина-ж та — вона сама — Наталка, а очи вродливого того парубка дивлять ся прямо на неї, і так дивлять ся, що ніби зазирають аж у самісеньку душу... Наталці робить ся любо, хороше, по жилах її розливається гаряча кров і приливає аж до голови, до серця, до очий і так відразу затемняє світ, що вона не бачить і не чує нічогосенько. Але через якусь хвилину Наталчине тіло здригається, вона опам'ятовується і перед очима її знову з'являється та чарівна картинка, і вже не так, як раніше, а ще ясніше, ще виразніше! Наталка бачить, як здіймаються на повітрі білі весла, чує, як хляскають вони по Удаєвому плесу, як коливається під ними човен і як таємно шумить округ його вода, шепочучи щось тихе, любе, але цілком незрозуміле. Над човном, з високого, блакитного неба, світить місяць, а округ його тремтить і сяє тиха, безкрая отара зірок. Наталка відводить свої очи від неба і дивить ся у воду, але й там бачить вона глибоку безодню, пересновану таким же блакитним небом і так само уцяцькованим ясним місяцем та зграєю блискучих зірок. Наталка несподівано зауважує, що човен їх спинив ся як раз між двома безоднями і її робить ся млосно, страшно, але-ж догадливий, добрий та розумний парубок-панич спостерегає це і промовляє:

— Наталю! Як тут любо, як хороше? — Правда?

— Правда, правда! — шепочуть Наталчині губи і шепіт цей знову розвіює її чудові картини-мрії.

Наталка марила, хімерничала, але-ж хімери її не тільки не збували ся, а навіть і надії не подавали на збукток. Зараз же, з початком весни, батько її заходив ся будувати нову хату і мусів розруйновати стару, бо на будівлю не ставало дрібного дерева, а старою хатою можна було скористуватись; цей випадок зробив те, що Андрій Петренко став заходити до Горобця не що дня, як раніше, а через день, або й че-

рез два, і сидів у їх не по 3—4 години, а далеко менше, бо під небесною покрівлею не гаразд було заводити довгі бесіди. Так вело ся з пів місяця, а може й більше. Іванова сім'я з ранку до вечера перебувала на дворі, а у ночі тіснилась у невеличкій повіточці, що й без того завалена була до самої стелі усякими господарськими речами. Така тіснота примусила Івана збудувати собі на швидку руку схоже щось на землянку і перебраться туди. Так він і зробив. У землянку перейшла з ним і Параска, а Наталка лишилась у повіточці. Сім'ї зробило ся вільнійше трохи, особливо-ж задовольнена була Наталка, бо вона так хороше прилаштувала ся у повіточці і так подобав ся їй осібний куточок, що вона, здавалось їй, не тільки не згодилась би перейти у землянку, а навіть і в нову хату, коли-б вона була уже збудована.

День за день і Наталці, у своєму окремому закутку, спала нарешті така думка, що тепер їй легенько можна було-б нищечком утікати до Удаю і хоть єдиний вечір поплавати на човні з паничем. Можливість сповнити таку думку почала розпалювати Наталчині мрії так, що через якийсь там час вона почала уже нетерпляче сподівати ся тієї слушної години, коли панич знову почне розмову про плавання на човні, і може, хоч не сяк, то так натякне, або шепне на ухо, що хотів би поплавати з нею і тоді вона безпремінно вийде до Удаю.

Петренко справді не раз заводив розмову про своє рибальство та вечірні гулянки по Удаю, але-ж тепер, ніби навмисне, і не натякав навіть, щоб запросити Наталку знову. Наталка дуже була незадовольнена такими розмовами і навіть гнівалась у своїй душі на панича. Та було й за що, бо він же добре знав, був певен навіть, що Наталка хоч і згоджувалась тоді з батьковими та материними поглядами, а про те-ж щиро вірила і в його погляди, тай не тільки вірила, а цілком згоджувалась, що плавання на човні, по доброму розуму, непутящого не має нічогоісенько.

Минуло ще з тиждень, але-ж Наталчине бажання не сповнялось, та й не сповнялось. — „Самій хіба шепнути йому на ухо, — нераз з'являла ся у Наталки думка, — але-ж ні, так не можна, — розраджувала вона себе далі, — хто знає, може він і думку вже залишив про це, а я — нані тобі, з дуру! О ні, Боже мене впаси, ніколи я йому не скажу про

це! І нетерпляча Наталка мусіла терпеливо дождатись тієї хвилини, коли pomoже їй сам випадок.

Прошло ще кілька днів і нарешті Наталка мусіла запевнитись, що мрії її лишають ся тільки мріями і що чудові картини були тільки солодким самопіддурюваннем та й більше нічого сенько. Помалу та потроху і сумливі нічні міркування про несповнені, палкі бажання, почали лишати по собі слідки навіть і в день. Параска перша зауважила перемену у своїй дочці і не ховаючись з своїми заборами звернулася до Наталки з таким запитанням:

— Чого це ти, доню, зробила ся така смутна та невесела?

— Я? Нічого сенько, мамо! Це вам так здалось! — відповіла Наталка, пильнуючи заховати у власному голосі свою звичайну веселість та жвавість.

Параска не допитувалася далі, але почувала, що Наталка кривить трохи душею і не признаєть ся. Однак материні турботи на ньому не обмежувались, вона, користуючись слушним часом, звернула ся ще й до Івана за порадою. Річ про Наталчину невеселість Параска розпочала занадто довгу, а того Іван прослухав її тільки до половини і, замість поради, відповів так:

— А я тобі, Параско, скажу от що: Зовсім даремно звертаєш ти увагу на кожную дурницю, ти-ж бо подиви ся: у дворі повно клопоту, гармідеру всякого, безладдя, отже тобі хочеть ся, щоб увесь оцей розгардіяш пройшов якось так, щоб не зачіпив і Наталки! Так не можна, безладде таке озветь ся хоть на кому!

Після такої Іванової відповіді Парасці зовсім уже було не до речі провадити свою розмову далі і вона замовкла. Поміркувавши-ж гарненько над Івановим словом, вона згодилася у своїй думці, що може й так, може й справді турботи над будівлею, та иньше безладде, відбили ся трохи і на Наталці.

Заворена Наталка в сумливости та невеселости, посилила з того дня бути веселою і все, здаєть ся, пішло, як треба. Але-ж так тільки здавало ся, навспражки-ж було трохи інакше, бо коли Іван з Параскою і перестали звертати увагу на перемену у своїй дочці, то oprіч їх найшов ся ще один чоловік, що те-ж запримітив Наталчину сумливість і те-ж загадав ся. Чоловік цей був не хто другий, як Петренко.

Найперше треба зауважити, що Петренко з тієї самої хвилини, як несподівано опинився у Наталчиних обіймах, став почувати у своїй душі значні відміни. Перше, рівноважне почуття його до Наталки почало тепер перероджуватись у почуття не віру більше, повнійше і дужше. Раніше у Петренка були наприклад такі дні, що він зовсім не згадував про Наталку, тепер же, після відомої зустрічі з обніманням, він не тільки згадував про неї що дня, а став навіть почувати сумливість, пудьгу, коли траплялося не бачитись з нею якийсь там день, або два.

Правда, Андрій Петренко зовсім не турбувався над рішенням поважного запитання „бути чи не бути?“ — се-б то — чи одружитись йому з Наталкою, чи ні? Над морокою цієї він не спинався, не міркував і про те, до якої межі веде його те почуття, яке ворухить ся у його серці до Наталки; одним словом, поважна частина в цих справах лишилась у його з боку, він ніби забув про неї, а міркував тільки про дрібницю. Петренкови бажалось би, наприклад, завжди бачити Наталку перед своїми очима, і от він починає зараз міркувати та вигадувати, як би його так зробити, щоб виповнити своє бажання? — „Чи не найняти-б її в прислужниці? — думає він, — але-ж ні, така думка йому не подобається, він не хоче, щоб Наталка була у його за наймичку, та й задля неї це не статечна річ, — Наталка заслужує другої, кращої новаги... А що, коли-б вона як небудь поселила ся отут недалеко від мене, — міркує Петренко далі, — це було-б добре; тоді я бачив би її що дня, а то справді воно таки й не гаразд трохи ходити що вечера через усе село... А, справді, добре було-б, коли-б хата їх стояла отут на взгір'ячку, поруч з моїм хутором... І веселійше було-б, а то сиди у самоті, неначе той вовк!... Добре то, добре, але-ж як його так зробити? Не можу-ж я відділити їм ґрунту поруч з хутором! А чому-б і не відділити? Ми тоді, справді, були-б близькими, нерухомими сусідами, — я заходив би до їх, — вони до мене... Але що я! Треба-ж пам'ятати, що вони не поміщики, а люди прості, що рівними сусідами ми не можемо бути, хоть би й хотіли навіть; життя і погляди наші роздвоюють ся та розходять ся так далеко, що й кінця їм не видно!... Ні, ні! Це річ неможлива, зовсім неможлива!“ І Петренко починає придумувати другі заходи.

Такі та схожі з ціми міркування турбували Петренка часто, але-ж з їх, як бачите, не виходило нічогоісенько; тим же часом почуттє його до Наталки росло що божого дня усе більше, та й більше.

Попливши перший раз на своєму човні по Удаю, Петренкови спало на думку прогулюватись так не самому, а вдвох з Наталкою; така думка йому дуже подобалась і він хотів її виповнити не гаючись, але-ж запросини його, як нам уже відомо, зустріли ся з дикарськими поглядами Наталчиних рідних і думки розбили ся до останку; навіть Наталка не підтримала його. Досадно було Петренкови, але що-ж мав він робити?

Потягли ся знову дні за днями, аж ось він почав за-примічувати, що Наталка стала чогось сумувати, нудитись; Петренка стурбувало це і примусило загадатись знову. Він міркував і сяк і так, нарешті думкою своєю перейшов у Наталчине становище і з її погляду став розмірковувати про взаємні почуття їх власного кохання. Таке міркуваннє мимохитї привело його до поважного і неминучого запитання: на чому, справді, може скінчитись ся їх любовна справа? Петренко відразу зауважив, що запитаннє це зовсім не легенька річ, а того й почав розглядати його з усіх боків. Докладний перегляд останнього запитання, замість рішинця якого небудь, постановив Петренка віч-на-віч з новими запитаннями і запитаннями переважнішими навіть, ніж перше. Петренко побачив, що взаємне почуттє їх веде по тій стежці, що вони згодом або мусять розлучитись, або-ж лишитись звязаними шлюбом до віку. На чому-ж тут зупинитись? — запитав себе Петренко, — коли на тому, щоб розлучитись, — міркував він далі, — то слід би лишити Наталку не відкладаючи, а тепер, зараз, — це задля неї було-б краще, і навіть не вміру краще, бо коли залишити її згодом, то це може довести до чого небудь і не зовсім путящого, а такого кінця Петренко овсі не бажав задля Наталки. Так що-ж його робити? Петренко міркував так, міркував інакше, але думки його хилились тільки до того, що безпремінно треба було покласти такий рішинець: або лишити Наталку зараз же, не гаючись, або-ж завершити тим, що одружитись з нею!

— Так, так! Усе зводить ся тільки до одного: „або одружи ся, або покинь!“ — бурмотав сам собі Петренко, широко сягаючи по своїй кімнаті.

— Але-ж найкраще буде, — міркував він далі, — коли розпічну я налагоджувати Наталку так, щоб вона зрозуміла і по всяк час ладна була на те, що розлучитись нам не вміру краще. Що-ж, я так і зроблю, і розпічну це діло не далі, як з завтрього.

Такий несподіваний рішинець стурбував трохи Петренка, але-ж він не відступив від його, а навпаки, зараз же почав виробляти пляна, з чого і як слід починати йому налагоджувати Наталку до розлуки, до забуття кохання. Довгенько міркував Петренко і нарешті поклав розпочати так: перш над усе він що вечера буде провадити статечні розмови і пильнувати ме наводити Наталку, щоб вона зрозуміла його головну думку; далі — походеньки свої постановить зовсім на другу стежку і буде ходити до Наталки не що вечера, а на тиждень разів два, а вже багато три, потім переведе їх на один раз у тиждень, а там у два тижні раз, а ще далі через місяць і нарешті все оце вкупі безпремінно повинно скінчитись спокійною розлукою та розумним забуттем обоїльного кохання. „Так буде добре, так і зроблю я безпремінно, шкода тільки, що не доміркував ся я до цього ранійше!“ Так Петренко закінчив свої думки і ще раз нагадав собі, що останнього пляна свого він повинен виповнити, і виповнити безпремінно.

XI.

Останній, непохитний свій рішинець Петренко поклав у суботу ввечері, а з сього виходило те, що другого дня, — се-б то у неділю, — він уже мусів розпочати свою лагоду до спокійної, взаємної розлуки, та розумного забуття того сердешного почування, яке, певна річ, встигло вже зробитись коханням.

Наталка, по заведеному звичаю, кожної неділі ходила до церкви. Так зробила вона і в останню неділю.

Простоявши Божу службу, і повертаючись до дому, вона раз-по-раз зиркала на хутір Петрівку і щось думала. Наталка була певна, що сьогодні увечері панич прийде до їх безпремінно, а того у голові її мимоволі ворушила ся думка про те, як би його так зробити, щоб панич запросив її на човен знову? Наталка бажала зробити це так, щоб панич догадав ся

запросити її не при батькови та матері, а як небудь нищечком, пóтайно, але-ж як його так зробити? І Наталка сплинула ся на цьому трудному запитанні уже мабуть тисячний раз.

— Ага! — радісно промовила вона і по лицю її розлив ся румянець.

Наталка згадала, бачите, про те, що вона письменна, і несподівано майнула у неї думка, що коли при батькови та матері і не можна про все побалакати, так це-ж легесенько можна зробити на папері...

— Ох, яка-ж я дурна! — поприкала себе Наталка, — і як таки я не здолала до сього часу згадати про це? А панич — чи вже-ж таки й він забув, що можна було-б написати? Мабуть забув!...

І лице радісної Наталки почервоніло ще дужше. Вона раділа, що несподівано доміркувала ся до такої речі і на душі у неї зробило ся так хороше, так любо, що такою веселою спочувала вона себе тільки на паску, та й то тоді, коли було їй років пять, або шість, не більше.

Наталчина веселість не проходила до самого вечера; вона нетерпляче дожидала панича, щоб скорій похвалити ся йому про своє цікаве назвіанне і разом з цім сподівала ся, що безпремінно наведе його на думку, коли не живим словом, то листом запросити її на човен знову.

Годин зо дві перед заходом сонця з'явив ся в Івановому подвір'ю Петренко.

— Здоровенькі, паничу! — радісно привитала його Наталка і зараз же додала: — А знаєте, паничу, я вам сьогондя скажу цікаву, цікаву штуку! — І при останньому слові Наталка покивала своєю прехорошою голівкою, густо завітчаною весінними квітками.

У Петренковій думці ворушило ся тієї хвилини безладде, але такий щирий та любязний Наталчин привіт, укупі з її веселим личком та блискучими, радісними очима, повіяли на Петренка якоюсь теплою, погожою хвилею і він, те-ж весело осьміхаючись, відповів:

— Гаразд, гаразд! Послухаємо, що ти там назвала такого цікавого!

Наталка придихнула свого голоса і заговорила пóтайно:

— А от що: іду я сьогондя з церкви, аж ось неспо-

дівано спадає мені на думку, що я письменна, що я можу писати!...

— Поважна річ, поважна! Назнаттє хоть куди! Дивно тільки, що ти сьогодні лиш довідалась про це! — виять таки осьміхаючись промовив Петренко.

— Оце, Боже мій, та зовсім же не про це річ! — голосно промовила Наталка і знову тим п'отайним голосом додала: — Річ, бачите, в тому, що я тепер не тільки з книжки можу писати, а навіть і так! На приклад лист, чи иньше що... Можу-ж я написати листа?

— Та вже-ж, що можеш!... Ага! Розумію тепер, розумію! — поважно промовив Петренко, — скомпонувала щось! Ну, добре, покажи своє писання не з книжки, побачимо!

— І знову таки ні, зовсім я не компонувала нічого, а кажу тільки вам, що додумалась до цього, і додумалась сама, бо ви мені і не натякнули навіть про це... А чому, справді, не сказали ви, не навели мене на думку, що я можу тепер писати, що завгодно? Чи може й ви забули?

— Ні, я не забув, але-ж мені здавалося, що ти така розумниця, що говорити тобі про таку дрібничку зовсім не варто було.

Наталка почервоніла знову, і навіть ще дужше, ніж ранійше.

— Я не міркувала про це, мені було ніколи, я тільки вчила ся, — заговорила вона.

— Так от і добре, чого-ж тобі ще, воно як раз до ладу й вийшло: спочатку вчила ся, а коли навчила ся, та й домислилась; так і повинно бути! — осьміхаючись та дивлячись Наталці в очі промовив Петренко.

— А вам нагадували про це, чи ви самі домислились? — запитала Наталка, не зводячи своїх очей з Петренка.

— Не памятаю!

— А пишете що небудь не з книжки, чи ні?

— Пишу.

— А часто ви пишете?

— Частенько трапляєть ся.

— На тім тижні, на приклад, писали що небудь, чи ні?

— Писав.

— До кого-ж ви писали?

— Ні до кого.

— Як же так, ні до кого?

— А так, бо не самі-ж тільки листи писати можна!

— А що-ж іще?

— Як що? А книжки хіба-ж не люди пишуть?

— І книжки люди пишуть! А мені здавало ся, що вони зпід машини виходять.

— Та зпід машини то, зпід машини, але-ж перш над усе їх треба написати.

— А розкажете ви мені, як машини книжки роблять?

— Розкажу.

— Ну, добре! А скажіть, будь ласка, чому-ж ви мені й досі ніякої книжечки не написали?

— На що-ж я тобі буду писати, коли є надруковані!

— Ну, коли не книжечку, так написали-б так що небудь!

— А так, що небудь, так я й розказати могу, а розказувати, сама ти знаєш, і зручнійше, і лекше, і скорійше.

— А яка ото у вас книжечка завжди визирає з кишені? Чому ви її й досі не дали мені прочитати?

— На, прочитай, коли хочеш, але цікавого ти не знайдеш у ній нічого: це памятна книжечка.

Петренко вийняв з верхньої кишені книжечку і віддав її Наталці. Наталка з цікавістю взяла її і почала роздивлятися. Через кілька хвилин вона промовила:

— Нічогісенько я тут не второпаю; це мабуть не по нашому написано!

— Як не по нашому? А дивись! — Петренко прихилив ся до книжечки, показав на одно якесь слово і став читати його по складах. Наталка придивила ся пильненько і те-ж прочитала.

— Так хіба-ж можна так писати? Розборчисто треба? — зауважила вона.

Петренко мовчки взяв олівця, написав у книжечці одно слово і промовив:

— Ну, а так прочитаєш?

Наталка подивилась і прочитала: „Наталя“.

— Чи бач, які ви, — що написали! весело осьміхаючись промовила вона, — а напишіть ще що небудь!

Петренко взяв книжечку і написавши там: „мені хоті-

лось би поговорити з тобою на самоті“, — віддав їй Наталці і промовив:

— Спершу прочитай сама собі!

Наталка прочитала, почервоніла і ледві чутно промовила:

— Де-ж його?

Петренко знову взяв книжечку і написав: „Коли можна, вийди сьогодні увечері у свій берег до Удаю“.

Наталка прочитала і відповіла на тій же книжечці: „Добре!“

Прийшла, нарешті, черга почервоніти й Петренкови, але він швидко заспокоївся і, повернувши до Івана та Параски, промовив:

— Вам нудно мабуть вислухувати такі наші розмови?

— Крий, Боже! — промовив Іван, — я собі дивлюся на вас та й міркую: Боже мій, і чого тільки не видумують ті люди! Один, наприклад, нашкрябає щось на папірчику, а другий подивиться та й зрозуміє.

— Я те-ж втішаюся дивлячись, що й наша Наталя може розбирати все, що там надряпано з книжечці, — промовила Параска і додала: — Спасибі вам, паничу, що розкрили їй очі, я така рада, така рада, що й сказати не можемо!

Слово-за-слово, і нарешті розпочалась загальна розмова і протяглась аж до заходу сонця.

Петренко, як і звичайно це в'одилось, розказував більш від усіх і був, здавалося, зовсім спокійним, але-ж насправжки було трохи не так. Умовлені східвини не виходили у його з голови і все ніби чогось тривожили. Петренка тягнуло поміркувати на самоті, хотілось і Наталці сказати кілька слів, але-ж зробити усього було не можна, він мусів вести звичайну бесіду, а того в штучно-спокійному голосі його чулося щось дратовливе, незадовольнене і петерпляче.

Наталка те-ж почувала себе ніякової, з недбало-веселої, мимохіть зробилася тепер мовчазною, тихою, та все чогось задумувалась. Тільки-ж Іван з Параскою були до цього цілком байдужні; їм певне здавалося, що Наталка була зацікавлена Петренковими оповіданнями, а того вони й не звертали уваги на таку перереміну.

Розмови провадилися до самого заходу сонця. Коли-ж почало сутеніти, Петренко підвівся з свого місця, попрощався

і пішов до дому. Іванова сім'я провета панича аж до воріт, а потім повечеряли і незабаром полягали спати.

XII.

Село притихло і заспокоїлось. На дворі було ще не пізно, але-ж селяни полягали вже скрізь; не чути було навіть молодіжи. Та й не диво, завтра був понеділок — робочий день, а того всі розуміли, що треба було приготувитись, виспатись добре, щоб завтра до схід сонця веселіше було кидати свої постелі, і свіжо та бадьоро розпочати важку, тижневу працю.

Сплять селяни, спить і Іван з Параскою у своїй на швидку руч збудованій землянці. Заспала у таку пору і Наталка, але-ж сьогодні їй було зовсім не до сну. Правда, вона прилаштувалась спати, лягла навіть у свою постіль, але-ж це було облурювання, так треба було зробити тільки на те, аби не піддатись батьковому та матиному зазбірінню, уся-ж вона переповнена була тривогою і міркувала про умовляні з Петренком сходуни.

Наталці так чогось страшно було виходити на обіцяні сходуни, що вона почала вже навіть каятись, що згодилась вийти до Удаю. Разом з цим красномрійство її так утихломирилось та уцухло, що цілком відрікало ся тепер малювати ті вабливі, чарівні картини, які раніше тягнули її на човен до панича і переповняли нетерплячістю усю душу. Наталці не давало ся тепер у тямки навіть і те, яка, справді, сила підбивала її так невтомно раз-у-раз натякати паничеви, щоб запросив він її на човен. Коротенько кажучи, їй було тепер тільки боязко, млосно, та й більш нічого. Вона силкувала ся заспокоїти себе тією думкою, що до панича не вийде, але-ж і це нічогісенько не помагало, бо друга думка нагадувала, щоб подати згідне слово, та тоді й не вийти, занадто не-ввічливо.

— Час, Наталко, час! — шептав тим часом душевний, потайний голос, і поза Наталчиною шкурою пробігав мороз. Нарешті Наталка перемогла свій страх, підвела ся з постелі і попрямувала до дверей.

На дворі було тихо, ясно й спокійно. Наталка зачинила за собою повітку, позирнула на небо, зітхнула глибоко і трохи заспокоїлась. Незабаром підійшла вона потишеньку до землянки

і прислухалась. До неї долетіло сонне, рівне дихання і вона запевнилась, що батько з матір'ю спали вже кріпким сном. Наталка зітхнула ще раз і тихою ходою пішла в кінець свого горіда, щоб виходив до самого Удаю. Наталці здавало ся, що вона вже була спокійна, а про те по тілу її раз-по-раз пробігало дріжання. Ідучи до берега Наталка озиралась спершу і все ніби хотіла вернутись назад, але-ж запримітивши поперед себе гладенький Удаїв плес, пішла далі. Ось перейшла вона свій горід, минула густий, зелений вербняк і опинила ся на чудовому Удаєвому лузі. Понад берегом стояла нерухома тиша; та й на самому Удаї не чуто було ні хлюпання, ні шелесту, він ніби спав. Наталка зупинилась і стала пильно придивлятись на воду, а потім і навколо. Але не встигла вона повернути голову у праворуч, як з лівого боку почулось тихе відкашлювання. Наталка відразу вгадала, що то був Петренко і дріжання її, ні з сього, ні з того, відразу перейшло в справжню лихоманку.

Петренко озутий був у довгохалаві чоботи, одягнений у чорний піджак, а на голові мав жовтого, солом'яного бриля. Наталка не бачила його в такому вбранні ні разу, але-ж не вважаючи на те, була певна, що то був він, панич, Андрій Іванович.

— Добрий-вечір тобі, Наталю, ще раз! — наближаючись до неї промовив Петренко тихим, привітним, та любязним голосом.

— Здо... здоровенькі! — ледві осміхаючись промовила Наталка, але стояла на місці і не ворушила ся.

— Ти може, Наталю, боїш ся чого небудь? — ласкаво запитав Петренко і, підійшовши зовсім уже близьенько, положив на Наталчине плече свою руку.

— Ні, я не боюсь... Мені не страшно... — червоноїючи промовляла Наталка і разом з тим почувала себе ще гірше ніяково, бо виразно чула, що паничева рука тремтіла у неї на плечі, так само як колотило ся і все її тіло.

— Чого-ж ти, Наталю, так дрижиш? Заспокій ся! — ще ласкавійше промовив Петренко, — та й чого тобі лякатись, чи турбуватись? Нас не побачать тут, та й не знати ме ніхто, і ніколи, що ти виходила! Я навмисне і не підпливав до вашого берега, а спинив ся аж там, біля греблі! Ми підемо туди, а потім сядемо на човен, та й попливемо аж у самісенький

кінець села! Там так тихо, спокійно, любо — побачиш!... Поки допливемо, ти заспокоїш ся і я розкажу тобі про те, про що обіцяв сьогодні.

Наталці спокійніше трохи зробило ся, але все-ж таки вона стояла нерухомо і дріжала.

— Петренко прихилив ся до неї, приголубив, неначе малу дитину, а потім пригорнув до своїх грудий і палко поцілував її у самісенькі губи.

Наталка не сподівалась, у голові своїй не поклала, що панич поцілує її, а того несподіваний Петренків поцілунок зробив на неї таке велике вражіння, що по всьому тілу її огневою хвилею розлила ся гаряча кров, а у грудях підвело ся щось так високо, що навіть забило духа і ніби спинило серце. Нарешті у грудях відпустило трохи, Наталка зітхнула тихо, але-ж разом з цім в очах у неї почало темніти, голова зробилась важка і мимоволі похилилась на Петренкове плече. Таке то вражіння зробив на Наталку той несподіваний паничів поцілунок, про який вона не міркувала навіть, аж ось тепер прилинув він до її власних губ і огневими чарами пробив ся аж у серце.

Петренко не тільки зрозумів вражіння свого першого поцілунок, а навіть почув його своїми пригорненими до Наталки грудьми, а того не відходив від неї і не випускав з своїх рук, аж поки вона не опам'яталась і не промовила до його стурбованим, придиhaючим голосом:

— Що це ви... паничу!... Госпóдь з вами... Надумались?

— Нічого, Наталю, нічого! Я тільки хотів заспокоїти тебе, розважити, — промовив Петренко, пригортаючись до Наталки ще міцвійше.

Після дріжання, Наталці зробило ся нарешті тепло, навіть душно, а незрозуміла боязливність промайнула так, що навіть і сліду після неї не лишило ся. Тепер Наталці було любо, весело і незабаром вона промовила до Петренка майже зовсім спокійним голосом:

— Паничу, чого нам ходити до човна, на що нам те плавання, тут те-ж хороше і весело, розкажіть тут про все те, що хотіли ви розказати мені на самоті.

У Петренка була думка докладненько розповідати Наталці свій погляд, що зза нерівної їх освіти, становища

в громаді, та зза иньшої безлічі дрібних умовин, кохання їх не може бути щасливим, певним, а того, поки ще не пізно, совістливість та щира чесність приказують йому заздалегідь висловити на це власний погляд, щоб обопільно, по добрій лагоді затримати нерівне кохання і розумно та чесно розійтись по своїх власних стежках. Така була у Петренка думка, але-ж, ставши віч-на-віч з Наталкою, та ще почувши той вплив, який зробив на неї його поцілунок, він вагався тепер і не знав, що йому казати. Пройшла якась хвилинка і Петренко нарешті промовив:

— Ні, Наталю, на човні краще буде, ходім на човен!

Наталка не сперечалась далі, а відразу рушила з місця і пішла з Петренком до човна.

Правду кажучи, Петренкови овісі непотрібні були обставини задля того, щоб виконати Наталці свою думку, він ладен був висловити її де завгодно, але-ж тепер йому безпременно треба було загаяти трохи часу, бо така зустріч з Наталкою зовсім розруйнували йому будівлю тих думок, які упорядковані були у його заздалегідь.

XIII.

Уже благословилося на сьвіт, коли по росоному, зеленому лузі поверталась Наталка до дому, а Петренко, хлюпаючи веслами, перепливав на другий бік Удаю, до свого хутора.

Досить було зиркнути на Наталку, щоб відгадати, що сталося з Петренковим розміркованим пляном та думкою — розлучитись з Наталкою заздалегідь, чесно та приязно.

Як не наважився Петренко ранійше, але-ж у його не хопило сміливости висловити Наталці свої чесні, але важкі задля закоханого, думки.

І Наталка повертала ся до своєї повітки з таким радісним обличчям, що здавалося, ніби воно аж сяяло у неї. Кожний її рух був відважний, сміливий; очі блищали якоюсь погордою і взагалі не можна було в Наталці вишукати навіть і невеличкої тіни якогось там страху, або збентеження. Видимо було, що Наталка тепер не звертала уваги ні на що, а цілком віддалась своїм внутрішнім мріям і жила чарівним їх життям.

Опинившись у своїй повіточці, Наталка роздяглась і лягла спати; але-ж їй овеї було не до сну. Думка про перший паничів поцілунок далеко заганяла її сон. Наталка силкувалась уявити собі, що тоді з нею діялось, коли паничеві гарячі губи приторкнулись до її губ? Але як вона не силкувалась виразно виявити собі ту хвилину, та нічого з того не виходило. Наталка пам'ятала тільки той мент, коли їй відразу зробилось душно, серце ніби зайшло ся, спинило ся, і вся вона, здавалось їй, відразу зробила ся такою манюsenькою людиною, яких мабуть і в казках не буває.

Розмірковувала Наталка, а тим часом на дворі було вже чути Іванів та Парасчин голос. Вони стояли вже за роботою біля своєї нової хати. Незабаром просковзило у повітку і ясне сонячне проміннє; почувлось, нарешті, квоктаннє курий, бебєканнє овечок, мумуканнє коров, — усі і все прокинуло ся після сну, тільки до однієї Наталки й досі ще не навідував ся сон; очі її не хотіли заплющитись, та й годі! Так, не звівши очима, встала вона з своєї постелі і так розпочала свою важку, щоденну працю.

До самого сходу сонця не здолав заснути і Петренко. Несподіваний розрух власних думок примусив загадатись і його. Спершу Петренко силкував ся поновити зруйноване, але-ж від першого його пляну лишили ся такі убогі скипочки, що скласти з їх не можна було нічогоisenько. Вачучи таке розладдє, Петренко почав міркувати про иньше, і в думках його повстали незабаром такі запитання: Чи справді-ж коханнє їх не може бути щасливим? Чи вже-ж таки осьвічений чоловік може бути щасливим тільки з осьвіченою жінкою? Хіба-ж таки ріжниця в осьвіті неминуче повинна бути отрутою життя?... Одно слово, в Петренковій голові повстали всі ті запитання, які тільки можуть з'явитись чоловікови, щб скочив у такі самі обставини, як оце й він. І Петренко силкував ся яко мога спокійно дати їй вірний, безсторонній рішинець. Після довгого міркування, Петренко дійшов нарешті до наслідку, що всі ті запитання не що иньше, як дурниця; бо коли-б, справді, нерівна осьвіта завжди була отрутою шлюбного життя, то сама-ж таки осьвіта ніколи-б не попустила й початку такого кохання, а коли початок такий цілком можлива та звичайна річ, то виходить, що й отрута тут овеї не має місця. Коли-ж справді і не буває іноді між таким подружжєм ладү, так тут

мабуть треба дивитись глибше: не освіта усьому виною, а громадський розрив шлюбного, сімьового життя взагалі, та розпутне бахурство освіченої громади особливо; бо коли в шлюбах таких, чи й інших, починаєт ся розладде, то можна сказати більш ніж запевне, що розпочина його безпримінно той, хто більше освічений. А далі хоть би й те сказати, хіба-ж таки освіченому чоловікови не можна приложити свого старання та пильнування на те, щоб висше підвести розвитковий стан такої, наприклад, дівчини, як Наталка? Хіба освіта щось неможливе, недоладне? Хіба без гімназій та десятка учителів не можна зробитись освіченою, та розумною людиною?... Дурниця, ще раз дурниця! — шепотів сам собі Петренко, — аби охота та пильнування, а освіту можна підняти до такого розвитку, якого иньший панночці і в сні не сніло ся!

Коротенько кажучи, Петренко порішив собі, що підвести Наталчин стан освіти до стану загально-освіченої жінки, коштувати ме не Бог-зна якої праці; статнє нерівноправство те-ж дурниця в дурниць, та і взагалі ніщо йому не може перешкодити одружитись з тією, яка найщиріше припаде до його серця.

XIV.

Проминула весна, минула і половина літа. Наталка та Петренко раювали. Побтайні нічні гулянки по Удаю зробили ся у їх звичайними. Наталка не лякаючись уже покидала свою повітку і виходила до панича на умовлене місце. Однак гулянки ці були не щоденні, але все-ж таки досить частенькі, бо закоханим дуже подобались притульні захисти і відрікатись від такої втіхи ні одно з їх не наважило ся навіть і подумати. Загально кажучи, закохані не могли поскаржитись ні на що, бо опріч нічних гулянок, у Петренка був ще вироблений і новий плян відносин до Наталки, а саме: він порішив тепер яко мога пильнійше взятись за вчення своєї коханої, а того став уже ходити до неї що вечера і старанно задавав лекції загального вчення. Добра Наталчина пам'ять та хист до вчення подавали Петренкови непохитну надію, що мета його виповнена буде як найкраще, і він учив Наталку не тільки з великою охотою, а навіть з радістю. Одначе слід заува-

жити, що Петренкової мети не відав ніхто, це була його тайна. Петренкови хотіло ся, бачите, перш над усе добитись щиро бажаного послідку, се-б то поставити Наталчину осьвітү яко мога на вижчу ступінь, а вже тоді зробити на неї цілком несподіване вражінне, а саме при батькови та матері назвати її своєю молодою і, не відкладаючи на довго, скінчити цю справу шлюбом. Оце була Петренкова по́тайна мета і він мовчки, але старанно наближав ся до неї.

Наталка і в голові собі не покладала про такі потайні Петренкові пляни, а того, коли надумалась вона, на чому може скінчитись її кохання до панича, то після деякого вагання і звернула ся з цім запитаннем до Петренка. Але цей вдав з себе замисленого, зітхнув важко і, хитаючи головою, відмовив :

— Запитанне твоє вельми поважна річ, і мені здаєть ся, воно повинно розвизатись тим, що ми попильнуємо розшукати тобі хорошого чоловіка, відамо за його заміж, та тоді й розпрошаєм ся на віки вічні!...

Промовляючи ці слова, Петренко пильно дивив ся на Наталку і ніби втішав ся тим вражіннем, яке зробила на неї його промова. Але-ж це були жарти, — слідком за останніми своїми словами Петренко хутко прихилив ся до Наталки і, щиро цілуючи її, промовив весело :

— Наталю! Памятай ти собі до кінця віку от що: кохання наше крім хорошого не скінчить ся другим нічим!

І слів таких задля Наталки було досить. Потайні турботи її та сумлива тривога зникли відразу, і зникли на віки. Вона вже не розпитувала панича далі, та їй і не хотілось навіть допитуватись, бо таким словам його вірила вона як заповіді, а того відразу була запевнена, що кохання їх скінчить ся не лхлим, а тільки добрим, хорошим. І, замість усяких випитуваннів, Наталка щиро пригорнула до своїх грудий панича і любе його обличче обиспала безліччю палких, гарячих поцілунків. З цієї хвилини Наталка полюбила Петренка ще дужче, вона кохала його усіми своїми душевними силами і не міркувала більше ні про що.

Наступила нарешті осінь. Петренко не забув своєї думки про школу і відчинив її у своєму власному будинку. Небавом селяни довідались, що через тиждень панич прийме до своєї школи душ 10 або 12 учеників і почне їх учити. Така цікава

вістка облетіла село у один мент і до Петренка що Божого дня почали приходити селяни з низенькими поклонами та проханням прийняти до школи їх дітей. Петренко спершу обіцяв усім, але далі побачив, що задовольнити всіх було не можна, а того мусів відрікатись, бо хатину задля школи призначив він невелику і помістити в ній більше як 12 душ дітей зовсім було не можна.

Багатьом селянам дуже гірке було паничеве відмаганне, але-ж вони добре розуміли, що то була правда і мусіли з нею мпритись. Одначе як не мирились вони з такою пригодою, але-ж разом з тим і дуже турбувало їх те, що чийсь дванадцять хлопців будуть учитись, а їх діти ні. І турботи незадовольнених селян скінчились нарешті тим, що днів через чотири вони зійшлись, погмоніли, порадились, найняли пусту сирітську хату та й пішли тоді прохати Петренка, щоб згодився він учити їх дітей не у себе дома, а у найнятій, просторій хаті і разом з тим пораяв їм, що слід зробити, щоб найнята хата справді погожа була на школу. Петренко з доброю душею згодився на всі прохання і тижнів через три задав уже у ново-прилаштованій школі першу лекцію своїм ученикам, яких зібралося тепер душ до сорока.

Дуже раді були селяни своїй школі, але-ж Наталка раділа їй мабуть ще більше. Вона від радощів землі не чула під собою і ще тижнів за два до першої лекції, кожного Божого дня усе допитувалась у Петренка, чи можна їй буде прийти у школу на першу лекцію? Петренко що разу відповідав їй, що можна, але-ж не вважаючи на те, Наталка другого дня допитувалась знову, а там знову, та так і велося, аж поки нарешті розпочалося вчення.

Побувши на першій лекції, Наталка так зацікавилася школою, що стала найласкавійше упрощувати Петренка, аби той дозволив їй бути його помічницею. Петренко згодився, але-ж поставив Наталці умову, що вчити школярів дозволить їй тільки тоді, коли вона гарненько ознайомить ся, як треба вести шкільне діло.

Обіцянії такій Наталка була дуже рада і так пильно почала приглядатись до шкільного вчення, що місяців через півтора Петренко дозволив їй, під власним доглядом, дати школярам першу лекцію і лекція ця пройшла так добре, що Петренко похвалив навіть Наталку за її дотепність і цім

стільки натхнув у її душу щирої радості, що увесь той день здавав ся їй надзвичайно великим сьвятом.

Та й не сама тільки Наталка раділа так в цей день; справляли у своїй душі сьвято і її батько та мати. Параска навіть аж заплакала, що діждалась такого щастя, а Іван так усе осьміхав ся, та з гордощами вислухував сусідів, що те-ж не проминули такого значного випадку і з заздрістю гомоніли про Наталку не тільки поміж собою, а навіть доводили і її батькови та матері прямо у очі, що от мов послав Бог щастє: „Тепер Наталка ваша може й не дивитись на простих парубків, щаслива доля повела її другим шляхом, тепер уже не простий парубок випадє на її шлюбну долю, а сьміливо доживати ме вона вік дячихою, купчихою, а то й попадею...“

XV.

Гомоніли сусіди, а Петренко з Наталкою працювали тим часом у своїй новій школі, і працювали так щиро, що не запримітили навіть, як промайнула й зима з своїми лютими морозами та глибокими снігами. Вони опам'ятались тільки тоді, коли вже весна сама нагадала їм, що простує в гостину з своїми весняними струмками-воркотунчиками, ласкавим сонцем, та першою зеленою травичкою.

Не залишила Наталка і свого власного вчення; майже що вечера заходив до неї панч і то загадав їй лекцію, то вів розумні бесіди, а в сьвятні дні обоє вони читали наперемінку усякі книжки.

— Добрі-вечір вам! — привитав якось Петренко Іванову сімю і, причинивши за собою хатні двері, подав Наталці віточку зазеленілої дрібними листочками верби.

— Де це ви, Андрію Івановичу, розшукали зелену віточку? — здивовано запитала Наталка, — чи вже-ж таки верба розпустилась?

— Як бачиш? Я те-ж сьогодні тільки спіткав оцей весінний подарунок... А які листочки чудові, подиви ся! І, дивна річ, якось воно зима сього року так швидко пройшла, що я, далєбі, й не стямив ся.

— Де там швидко, Госпóдь з вами! — промовила Параска, — мені зима оця здала ся за цілий рік!

— А мені те-ж промайнула як один день, — промовила

Наталка, — та чи й давно справді була перша моя лекція в школі? Я пам'ятаю її з такими подробицями, що ніби вона не далі, як учора була.

— Та про тебе то й казати нічого! — осьміхаючись озвав ся Іван, — тобі у школі цілий вік за одну хвилину може здатись! Я вже це добре запримітив!

— Так що-ж, це дуже добре! — промовив Петренко, — така прихильність до школи показує тільки щире бажання служити великому ділу просвіти; я від серця радуюсь цьому, і вже поклав у своїй душі зробити Наталю вчителькою безпремінно, і сподіваю ся, що добу ся цього, хоч би там що!... Побачимо тільки, як громада візьметь ся за будівлю школи; коли шпарко та жваво, то на ту зиму Наталя буде вже в Пеньках справжньою учителькою, по всіх законних правах.

Іван з Параскою дуже уважно вслухувались до паничевих слів, бо вони задля їх були не тільки великою радістю, а навіть і повинною, позаяк Петренко раніше не говорив їм про це нічого. Що-ж до Наталки, то остання чула вже ці слова не раз, та тільки їй не вірилось, щоб вона, проста дівчина, та зробилася учителькою на законних правах. Йї завжди здавало ся, що вчительками можуть бути тільки дійсні панночки, а того й вислухувала вона панича мовчки; на цей же раз не витерпіла і поставила Петренкови таке запитання:

— Та хіба-ж таки можна, щоб мене затвердили справжньою вчителькою?

— А чому-ж не можна? Навіть запевне затвердять! Чого тобі так здаєть ся, що ти не можеш бути законною вчителькою?

— Та того, бачите, що вчительок у плахтах та в корсетках не буває, задля цього треба бути панночкою, а не мущичкою.

— Ха-ха-ха! — зареготав Петренко, — та хіба-ж довго замість корсетки надіти на себе сукню? Діло, Наталю, не в сукні, а в освіті: здаси іспит на вчительку, от ти і вчителька законна! Панночки з своїми бантиками та торочками тут овсі не мають ваги, і ніякими шовками не здолають вони переважити твої корсетки, коли будуть освічені менше, ніж ти!

— Добре, паничу, але все-ж таки випадає, що Наталя

повинна буде залишити корсетку, коли скажуть їй, чи як там, що вона вчителька? — запитала Параска.

— А, звичайно, корсетку тоді по боку! — промовив Петренко.

Наталка почервоніла і забалакала:

— Так се-б то я повинна буду ходити тоді цілком по панськи?... У сукнях, у шапочках?... Та з мене-ж усе село сьміяти меть ся тоді!... Та й як його у біса вдягатись у те мудре вбранне? Я йому мабуть і ярмісу не знайшла-б п'якого!...

— Ха, ха, ха! — зареготав Петренко, знову, — чи варто-ж тобі про таку дурницю міркувати? На мою думку, так ти повинна турбуватись тільки про те, щоб добре іспит пройшов, а решта — два рази дурниця!

Наталка почервоніла ще дужче і тихо промовила:

— Та про це то у мене й з голови ніколи не виходить; а що про сукні, та це так собі, до слова прийшло ся!

— Ну, так отже тобі моя правда, — говорив Петренко далі, — найкраще від усього буде от що: не турбуй ся ти ні про іспит, ні про панське вбранне, бо іспит твій повинен пройти так само легенько, як проходять у тебе шкільні лекції, — я в цьому більше ніж певен; а про вбранне не слід міркувати, та турбуватись тільки того, що воно цього не варто: передягнутись із сїртучка в свиту і з корсетки в сукню нема нічого найлекшого! Коли-ж і слід тобі мати щось на увазі, так тільки от що: цієї осени ти поїдеш складати іспит на вчительку безпремінно, оце собі й заміть.

— А де-ж це треба складати той іспит? — запитав Іван.

— Багато подекуди можна, але на мою думку, найкраще буде в Києві. Там живе моя двоюрідна сестра і Наталку сьміливо можна буде примістити у неї, поки скінчить ся її іспит.

— А довго-ж це тягти меть ся? — запитала Параска.

— Певна річ не більше, як один місяць.

— Місяць! Ого-го! Чого-ж це так довго? — трівожно промовила Параска.

— Овсі не довго! — спокійно відповів Петренко і повернув ся до Наталки, — воно й до речі, я напишу тоді до сестри, щоб вона, за одним заходом, поклопоталась справити тобі і друге вбранне; таким чином ти повернеш ся тоді до нас з Києва зовсім ивншою: і вчителькою і в сукні!

— Так то воно, паничу, так, але-ж де його взяти тих грошей на всю оцю турбацію? Карбованцем тут, або трьома не відхируєш ся! — заговорив Іван.

— Та я це й сам добре знаю, — відповів Петренко, — але-ж будемо так робити, щоб усе було гаразд; я на перший злучай сам уже попильною над цією справою, а далі Наталя буде заробляти гроші і вже не тільки не потурбує вас, а навіть і в чималій пригоді ставати ме.

Іван з Параскою зітхнули, а Наталка осьміхнулася і промовила:

— А мені, все-ж таки, так страшно робить ся, як подумаю!...

— От ще дурниця, чого тут боятись? Навпаки — ти повинна радуватись, гордитись!...

— Та я то радуюсь у душі, — Господи, як радуюсь, але-ж разом з тим і страшно робить ся... Тільки в'явлю собі, що ось я у Києві, у незнайомій пані — вашої сестри, а далі у якомусь будинку на іспиті, — всі на мене дивлять ся, питають мене... Ух, аж від однієї думки тіло здригаєть ся!

— Де-ж пак! А вже-ж! — з великим спочуттєм промовила Параска, пильно дивлячись на свою єдину, кохану Наталю.

— Пусте, дурниця! — промовив Петренко, — це так тільки в думках здаєть ся, а приїдеш у Київ, так другого-ж дня усе відмінить ся!

XVI.

Весна роскошує на землі знову. Все зазеленіло, зацвіло під ласкавим соняшним промінням і все осьміхнуло ся до любого сонечка. Дивно тільки, що Петренко з Наталкою привитали цю весну якось особливо спокійно. Ні в йому, ні в її не з'явилось піїї весни ні такого кипучого почуття, яке хвилювало в їх жилах торішньої весни, ні таких запальних, за-коханих думок, а все йшло якось тихо, спокійно, хоча в відносинах їх і не було, здаєть ся, ніякої відмінни. Наталка, як і торік, перейшла на літо у повітку і вечерами знову виходила до панича на тихий берег Удая; Петренко те-ж з великою охотою впливав на своєму човні прогулюватись і завжди, здаєть ся, був дуже веселий та задовольнений, коли легкий

човен ніс його укупі з Наталкою по гладенькому Удаєвому плесу, та обоє вони бавились чудовим одесьвітом зоряного, блакитного неба, що ніби спочивало у прозорій, чистій безодні глибокої води. Коротенько кажучи, у закоханих все йшло так само, як і торішньої весни, а про те на душі у того й другого лежав якийсь тихий спокій і ні разу не ворушили його такі бурхливі хвилі, які здіймались у їх душах торішньої весни. Потайні стрівання в березі, розмови на човні, — все оце те-ж складалося ласкаво, привітно, а про те і в ціх речах спочував ся потроху брак того вливання, від якого торішньої весни тремтіло їх серце, тіло і напувала ся уся істота.

Відміну цю закохані спочували обоє, але-ж розмови про неї не заводили: вони ніби розуміли одно другого без слів і мовчки згоджувались, що спокій їх звичайний і що розмовляти про його зовсім марна річ.

— Чого це ти, Наталю, така невесела сьогодні? — запитав якось Петренко свою кохану, коли плили вони одного вечера по Удаю до свого коханого пристановища, — піскуватого взгірячка, що розлягало ся далеко за селом і, ніби величезним вінком, оточене було густою, зеленою дозою.

— Не знаю, так собі! — тихо відповіла Наталка, задивляючись у глибоку безодню прозорого Удаю.

— Може ти міркуєш... може турбує тебе думка, щоб часом... може... — І Петренко задивив ся на Наталку.

Наталка мовчала.

— Чому-ж ти нічого не кажеш? — озвав ся Петренко знову, — ти мені повинна говорити про все, таїть ся нічого! Ти може...

— Та ні, ні, я так собі! — перебила Наталка, — мені певне так здало ся... Ні, ні, не може бути! — скоромовкою пробурмотала Наталка далі і, поцілувавши Петренка в очи, почала на півголосно:

Ой послала мене мати

До криниченьки:

— Навеси-ж ти, моя доню,

Та водиченьки!

— А все-ж таки ти памятай: ховатись від мене не слід, — пробурмотав Петренко і підхопив:

Та водиченьки!

Ой, мамо, мамо, мамо,

Та водиченьки!

Просьнівавши половину пісні, Андрій Іванович промовив :

— Еге! Я й забув тобі сказати: сьогодні прийшов до мене з Києва від сестри лист. Пише вона, що з превеликою радістю згодна привитати тебе і допомогти в усьому, чим буде спроможна, жалкує тільки, що нігде тобі у неї прожити, бо квартира у їх така невеличка, що тісно навіть і своїй сім'ї. Одначе сестра обіцяє примістити тебе у своїх знайомих. Але-ж задля нас з тобою це однаковісенько, — нам важно тільки те, аби тобі була спромога прожити два, чи три тижні у знайомих людей, а не в гостинниці. Правда, Наталю? Чи ти як думаєш?

— А вже-ж правда!... Тільки мені здасться, — Господи, яка-б я була щаслива, коли-б ви самі поїхали зо мною!... Тоді-б мене ніщо не злякало! Осьміхаючись би на іспит пішла! — промовила Наталка і так чогось почервоніла, що їй аж душно зробилося.

Петренко подумав трохи і відповів:

— Що-ж, побачимо, може поїду й я. Тільки-ж даремно ти, Наталю, про це турбуєшся; я певен, що тобі у Києві так буде само, як і дома!

— Так я-ж нічого, я тільки так сказала вам! — ще дужше червоніючи промовила Наталка.

— Та я знаю, а все-ж таки — чого тобі турбуватись? Що до іспиту, так я-ж розказав тобі про його усі подробиці, і як, і що, та крім того і сестра моя людина така, що цілком може заступити мене: вона і покаже тобі і розкаже про все, побачиш! Та коли-б я, нарешті, не покладався на неї, то хіба-ж таки пустив би тебе саму у Київ, та ще й на іспит? А вже коли роблю так, то будь певна, що розміркувавши, розваживши про все заздалегідь, а не як небудь! Правду сказати, я таки й сам гадав поїхати з тобою, але-ж мусів залишити цю думку, бо прожити нам укупі з тобою було-б нігде, а в гостинниці хоча-б і можна, так на це-ж треба багато грошей; жити-ж з тобою у Києві нарізно, так це точнісенько те саме вийде, коли я зістанусь і на хуторі, з тією тільки відміною, що живучи дома, я збережу кілька карбованців і вони можуть піти у нас на щось видатніше і користніше.

— А що-ж, як я не зложу іспиту? — запитала Наталка.

— Що? Та нічогосінько, — відповів Петренко, — але-ж

каж́у тобі, Наталю, що ти його зложиш дуже легко; знання твої пересягнули вже далеко вище, ніж вимагає того іспит на сільську вчительку.

— А як же я стурбуюсь, злякаюсь? А це може пошкодити, я добре знаю.

— А вже-ж, що може, так отже я й каж́у тобі, щоб пильнувала ти про власний спокій та пам'ятала завжди, що коли-б трапилось і не гаразд, так за це тобі ніхто й слова не скаже; тільки й шкоди буде, що через якийсь там час довелось би складати іспит удруге. От тобі все й страховиттє! Але-ж каж́у тобі ще раз, що іспит ти зложиш безпремінно, і я запевне зустріню тебе вчителькою і привитаю таким подарунком, якого ти ніколи й не сподівалась.

Наталка осміхнулась і, не звертаючись до Петренка, а ніби сама до себе, промовила:

— Що-ж воно за подарунок такий?

— Е, Наталю, марні турботи! Не відгадаєш! — те-ж осміхаючись запевняв Петренко.

— А маєте ви того подарунка тепер, чи нема?

— Ні, є!

— Ну, так я знаю! — весело вигукнула Наталка.

— Отже й не знаєш, та й не відгадаєш його ні за що в світі! Єй-же Богу, не відгадаєш! Я знаю, на що ти стріляєш, — ти думаєш, що подарую тобі твори Шевченка та Пушкіна, — о ні, голубонько! Цю таки обцянку ти одержиш, але-ж крім сього я наготовив тобі подарунок ще один, і жде він тебе аж з торішнього літа, але-ж довідаєшся ти про його тільки тоді, коли, зложивши іспит, повернешся до дому вчителькою.

Таємний цей подарунок дуже зацікавив Наталку і вона пристала до Петренка з тоненькими випитуваннями, оточивши їх ніжною ласкою, привітом та щирими поцілунками.

Таке чарівне випитуваннє натхнуло на Петренка отвертість і з языка його трохи-трохи не зірвалась та цікава тайна, яку ховав він від Наталки цілий рік, і яку назвав сьогодні подарунком. Тайна ця, чи подарунок, було не що инше, як відомий уже читачам торішній Петренків плян, а саме: він поклав тоді підвести Наталчину освіту яко мога вище і, виконавши це, скінчити своє коханнє шлюбом. Правда, в тодішній Петренків плян не входило зробити Наталку вчителькою,

та коли вже так склалося тепер, так він і додав до свого пляну, що посватає Наталку тоді, коли поздоровить її вчителькою. Оце й був той потайний подарунок, що так зацікавив Наталку і що трохи-трохи не проговорився про його Петренко завчасу.

Одначе, як не розмякчила Наталка панича, але-ж він здержався і не признався. Бачучи таку упертість, Наталка з'обіджено відсупулась від Петренка і замовкла. Андрію Івановичу жаль стало Наталки і він знову почав вагатись: „Та чи треба-ж справді відкладати цю тайну до якогось там часу? — думав він, — чи є яка небудь ріжниця в тому, коли саме висловити свою непохитну думку про шлюб? — А вже-ж є! — відповіла Петренкова думка, — Наталя буде тоді щаслива навкруги!... А тепер? Та вона й тепер зраділа-б не менше, але-ж краще сказати тоді, коли Наталя повернеться вчителькою...“ — І Петренко заговорив:

— Ти сердитися на мене, Наталю? — Не слід! — Коли я не признаюсь тобі, — значить, так треба, а того і гніватися тобі я-б не равав.

Наталка осьміхнулась і відповіла:

— Я серджусь? Боже храни! Мені тільки цікаво було, щоб ви хоть натякнули на той подарунок, а коли вже не хочете, то певна річ, що так і треба, і я не домагаюсь, бо вірю вам в усьому!

Петренко прихилився до Наталки, обняв її і промовив, цілуючи:

— Вір мені, Наталю, я не обдурю тебе ніколи і ні в чому!

XVII.

У невеличкій Горобцевій сім'ї турботи, клопоти. Іван виносить з хати деякі пакуночки і старанно вмищує їх на возі, що стоїть біля хати, запряжений парю паничевих коней; Параска, з слъозами на очах, складає у невеличкий кошик пиріжки, м'яку паляницю, смажену курочку, масло, загорнуте у капустяний листок і інші харчі. Андрій Іванович стоїть у хаті, супроти Наталки і, стукаючи пальцями по паперовому пакуночку, що держить у руках, перелічує, які в йому лежать папери:

— Тут ти, Наталю, знайдеш усе, що треба, — промовляє він, — і пашпорта, і метрику, і просьбу на ймення попечителя. Тобі зісталось тільки заплатити у касу три карбованці грошей, та той квітків, що видадуть тобі, приложити до просьби. Не забудь також поставити в просьбі номера квітків, та підписатись. Задля номера я лишив зайве місце. Еге, напишеш ще у кінці просьби місяць та число, коли будеш подавати його попечителю. Тут же таки, в пакунку, знайдеш два листи: один на ймення моєї двоюрідної сестри, а другий до знайомого. Коли сестра прочитає листа, то спитаєш тоді її, чи живе у Києві цей знайомий, що я пишу до його? Коли у Києві, то сестра сама передасть йому цей лист, а коли його нема, то привезеш листа назад.

Наталка вислухувала панича, але по виду її розлита була тривога, блідність, а в очах світилась якась нетерпляча думка і вона все ніби збиралась її висловити, але здержувалась. Петренко зауважив це і запитав:

— Ти, Наталю, хочеш щось сказати? Так кажи, я слухаю.

Наталчині щоки спалахнули огнем, очи заблищали ще більше і вона справді розігналась щось промовити, але-ж знову таки спинилась.

— Не турбуй ся, Наталю, чого ти так турбуєш ся? Говори спокійно, сьміливо! — промовляв Петренко, дивлячись на Наталку.

— А, Господи!... Коли-ж я не можу!... Ви самі повинні знати, що турбує мене!

Петренко озирнув Наталку з ніг до голови і промовив:

— Бог же тебе знає, що у тебе на душі! Ти тепер така стрівожена, що я, єй же Богу, не здолаю зрозуміти, що саме турбує тебе найголовнійше.

Наталка швидко відвернулась від панича і, підійшовши до матері, почала щось говорити.

Андрій Іванович знову провів Наталку очима і на хвилину загадав ся. Йому спало на думку, чи не натякають часом Наталчині турботи та слова на те саме, чому не хотілось би йому повірити. Ні, цього не повинно бути, — міркував Петренко, — бо коли-б так, то певна річ, вона сказала-б мені ранійше... А про те Сьвятий її знає! Вона така замкнена в ціх речах, що можна сподіватись усього! Батькові та матеріні погляди на життя так ще глибоко сидять

у вій, що мабуть ніяка освіта не здолає викоренити їх та примусити дивитись на дещо звичайним поглядом. Хіба спитати її? Петренко пройшов ся по хаті, а далі спинив ся біля столу і покликав до себе Наталку. Наталка підійшла.

— Слухай, Наталю, — промовив він, — ти передо мною будь отверта, щира і говори все просто, так як воно є, це буде краще і задля тебе і задля мене! Ти може хочеш сказати мені, що...

Наталчине лице знову загорілось огнем, але-ж вона не встигла ще й рота роззявити, як у хату увійшов батько і промовив:

— Тепер уже, здаєть ся, все гаразд! Коли їхати, то й їхати можна!

— Все, ну, от і добре! Я те-ж зібралась! — промовила Наталка, замість відповіді на Петренкове запитання.

Почалось прощання. Параска так гірко плакала, що ніби провожала дочку на той світ; Наталка те ж не здержалась, і те-ж відповіла матері сльозами; нарешті, вона поханцем вийшла з хати і, швиденько сівши на воза, почала вмошуватись.

— Гляди-ж, Наталю, не лякай ся на іспиті, та не турбуй ся, будь певна, що іспит задля тебе не страшний; не забувай також і всього того, про що я тобі розказував! — промовив Андрій Іванович ніби спокійним, а про те стурбованим трохи голосом.

Наталка, замість відповіді, нахилилась до Петренка і, забувши про все на світі, а не то що про батька та матір, щиро та палко поцілувала його кілька раз в губи, і по щоках її покотились буйні сльози. Батько та мати оце ще вперше побачили, як дочка їх цілує панича, і Наталчині поцілунки вразили їх трохи, але-ж хвилина була така, що на випадок цей особливої уваги звертати було не можна, а того батько удав з себе навіть такого, що ніби й не запримітив нічого-сьенько. Нарешті, він кашлянув і став підбирати у руки віжки. Параска плачучи перехрестила свою коханочку, побажала їй щастя, здоров'я, і віз, скрипучи колесами, виїхав з двору і прудко покотив ся по курній дорозі. Через хвилину воза вже не видно було, але-ж Параска та Петренко ще таки стояли за ворітьми, дивлячись на ту смугу густої курави, що лишили по собі коні, завізши кохану Наталю у далеке місто на іспит.

XVIII.

Другого дня ранком Іван повернув ся до дому і заспокоїв Параску, що Наталя щасливо сіла на машину і, від'їзжаючи, обіцяла ще раз небавом прислати їм з Києва листа. Знав і Петренко про це і з свого боку, пообіцяв Іванови, що знайде через кілька днів і прочитає їм того листа, що сподівали ся вони від дочки.

Наталка не забула своєї обіцянки. Незабаром прислала вона коротенького листа, де загально писала до батька, матері і до Петренка, що паничева сестра привигала її ласкаво, і взагалі вона тепер так заспокоїлась, що іспит на вчительку здасть ся їй зовсім уже не таким страшним, як гадала вона про це ранійше.

Зміст коротенького цього листа заспокоїв не тільки Івана та Параску, а й Петренка, він бачив, що все складалось і діялось так, як говорив він Наталці і ранійше.

Петренкова двоюрідна сестра справді привітно зустріла Наталку і зараз же висловила їй свою радість, що бачить такі хороші наслідки діяльності свого двоюрідного брата, який здавна ще присвятив себе на користь простому народови.

Погомонівши так з пів години і завваживши, що Наталка, хоч і досить освічена, але-ж цілком проста, сільська дівка, Петренкова сестра відреклась від своїх слів, що писала ранійше братови і запросила її поселитись у неї на куховарні, коли тільки вона супроти цього не поремствує. Наталка згодилась і прожила кілька днів, але-ж незабаром побачила, що квартира справді така була тісна та непритульна, що не можна було вигадати і однієї навіть години в день, щоб переглянути деякі учебники, бо в невеличкій куховарні, опріч наймички, завжди товкла ся дівтора і підіймала таку івалтовню, що треба було тільки сидіти та слухати. Наталці досадно було, але-ж вона мовчала. Однак Віра Павлівна — так звали Петренкову двоюрідну сестру — сама зауважила таке недоладне Наталчине становище і пообіцяла поклопотати помістити її на спокійну квартиру. Наталка з дорогою душею згодилась на таку ласку Віри Павлівни і з часу-на-час сподівалась пересеління на якусь другу квартиру. Несподіваний випадок незабаром поміг в цій справі. Трапилось так: Віра Павлівна повела На-

талку, або як звала вона її — Наталю Іванівну — до Лаври помолитись і там спіткала свою знайому жінчину — Ганну. Чоловік цієї жінки служив у друкарні, а сама вона з двома хлопчиками та дівчинкою жила на квартирі. Ганна відома була Вірі Павлівні, як жінка дуже хорошою вдачі, і взагалі людина добра, а того, зустрівшись з нею, вона зараз же і поставила таке запитання:

— Слухайте, душе моя, чи не могли-б ви, часом, прийняти до себе на місяць на квартиру оцю мою знайому, Наталю Іванівну? Познайомтесь з нею! — Віра Павлівна підвела Наталку до Ганни і промовила далі: — Я раднійша-б сама держати їх у себе, коли-ж у мене така тіснота, що Наталі Іванівні зовсім не можна готувитись до іспиту, а вона, бачите, приїхала складати іспит на сільську вчительку; їх вичив двоюрідний мій брат Андрій Іванович.

Ганна ласкаво подивилась на Наталку, що й досі була ще в своєму сільському вбранні, і відповіла:

— В моїй квартирі те-ж не Бог знає який прістір, а про те я згодна прийняти їх до себе, аби тільки їм подобалось.

— От і добре, душе моя, — промовила Віра Павлівна і додала: — Так знаєте що? Ми зйдемо до вас та й подивимось.

— Милости прошу! — промовила Ганна.

І після цієї розмови порішили зайти до Ганни, подивитись на її квартиру, та тоді вже й скінчити діло. Так і зробили.

Ганнина квартира була в підвалі і складалась з двох хат — кімнати та куховарні. Кімната була маленька, а куховарня досить простора, а того оглядини скінчилились на тому, що Наталка згодилась перейти до Ганни, тим більше, що чоловік її і два хлопчики приходили до дому тільки почувати, а того можна було сміливо сподіватись, що до іспиту приготувлятись можна.

Надвечір, того-ж таки дня, Наталка перейшла до Ганни і так вони одна другій подобались, що побалакавши трохи, Наталка вже пильно вислухувала чисто-сердешне Ганнине оповідання про те, як доводить ся їй тяжко страждати за своїм п'яницею-чоловіком. Вислухуючи таке просте-немудре, але правдиве і занадто гірке оповідання, Наталка чула, як билось у неї від жалю серце і навертались на очі сльози. Вона

так глибоко, так щиро спочувала своїй кватирній хазяйці, що рада була-б багато дечим поступитись, аби тільки поправити нещасне Ганнине життя. Таке щире Наталчине спочуття ще більше прихилило до себе Ганну, а саму Наталку налагодило так, що вона й сама почувала вже у власній душі бажання відплатити Ганні таким саме щирим оповіданням про власну долю і, певна річ, виконала-б це бажання, та помішав цьому Ганнин чоловік, що саме повернув са з служби до дому.

Не встиг господар причинити за собою дверий, як Наталка відразу спостерегла, що то був він — Хведір, той самий Хведір, про якого багато вже вислухала вона від Ганни у її немудрому, але правдивому оповіданні. Хведір був чоловік непривітний, суворий, а того, зиркнувши на його, Наталці так і здавало ся, що ось-ось він зараз повернеть ся до неї та й прогуде грубіанським голосом:

— Ти хто така? Чого ти сюди забрала?

Однак цього не трапилось. Суворий Хведір бликнув тільки зпід лоба на Наталку і мовчки попрямував через куховарню в кімнату. Наталка смирененько сиділа на ослинчику і не ворушила ся. Ганна швиденько вийняла з печі вечеру і понесла її в кімнату своєму чоловікови. Через хвилину почувлось брязкання ножа та виделки, а незабаром і тихий Ганнин голос. Вона коротенько оповідала своєму чоловікови, хто була Наталка, по якому ділу приїхала до Києва і як влучила до їх на квартиру. Наталка пильно та трівожно прислухала ся до Ганниного оповідання і коли воно скінчилось, то знову сподівала ся, що Хведір заговорить що небудь, але-ж він і не буркнув навіть, тільки й чутно було, що цокіт ножа та виделки і більше нічогосіенько.

Скінчивши вечеру Хведір вийшов у пекарню, позирнув на гвіздок, що правив службу замість вішалки і, не звертаючись ні до кого, промовив:

— А де-ж це від дровника́ ключ?

— А хіба на гвіздку нема? — перепитала Ганна, але-ж Хведір не відповідав, а став посеред хати і ждав чогось. Ганна шатнулась по хаті, знайшла ключа і віддала його чоловікови. Хведір вийшов, але хвилини через п'ять повернув ся назад, вніс у хату стареньке дерев'яне ліжко, склав його мовчки, поставив під однією з стінок куховарні і промовив:

— Так от і нехай собі прилаштуєть ся на оцім ліжкуви!

— Добре, — промовила Ганна.

Наталка зрозуміла, що ліжко поставлене було задля неї і їй зробилося якось і веселіше, і легше трохи. Через хвилину Хведір надів шапку, пальто і мовчки пішов з хати.

Ганна вже знала добре, що чоловік її вернеться тепер не скоро, а того знову спокійним та виразним голосом заговорила до Наталки:

— Отак, як бачите, ведеться все життя! Коли не перорілки — слова від його добитись не можна, ні злого, ні доброго не скаже, а винне — Господи! — Тоді хоч кватири цурайся! Зараз підуть і пісні, і розмови, а, впасти Боже, що небудь та не по йому, — в одну мить учинить гвалтовню, лайку, бійку і вже тоді ніякі сили не припинять його, — гвалтувати мене, аж поки не втомить мене та не засне!

Погомонівши кілька часу, Ганна запросила Наталку до вечері, а далі послала всієї сім'ї постелі, положила літній, та й знову сіла поруч з Наталкою, щоб довести до кінця своє оповідання про тяжке, вісімнадцяти-річне, шлюбне життя з Хведором.

Нарешті в кімнаті прозвеніли дзигари одинадцять і Ганна пораяла своїй кватиранці лягати спати. Наталка не сперечалась, а слідком за нею лягла і сама господиня, не було тільки Хведора.

Наталка побачила свого господаря тільки другого дня ранком, коли він пив чай, та збирався на службу, а якої години повернувся він до дому вчора, — Наталка не чула.

XIX.

Почався іспит. Першого дня Наталка так турбувалася, що боялася навіть іти до гімназії, але-ж нарешті перемогла себе, перехрестилася і пішла. Тепер, замість корсетки, на їй була вже новомодня сукня, чепурненькі черевички і великий шовковий платок. До гімназії проводила Наталку Віра Павлівна, піддобрювала її, веселила, але-ж більш над усе не сходила з того ґрунту, що Наталю Іванівну, після мужичого її убрання, тепер і пізнати не можна — цілком перемінилася. Наталка слухала Віру Павлівну, але-ж на теревені її не звертала жадної уваги, бо їй, правду сказати, зовсім було не до того. Нарешті спинились вони біля гімназії, а через хвилину

Наталка була вже перед вчителями і, як вимагала того програма іспиту, звернулась перш над усе до священника. Цей спокійно та ввічливо попрохав її сісти на приготовлений задля цього стілець і розпочав свій іспит. Після першого-ж попового запитання Наталці зробилось вільніше, лекше, і вона відповідала йому на всі запитання не запиняючись і не збиваючись. Скінчивши іспит з Св'ятого Письма, священник промовив:

— Добре, гаразд! Можете тепер складати іспит далі.

Слова його дуже піддобрали Наталку і вона, без ляку вже, розпочала складати іспит з московської мови. Останній іспит те-ж пройшов добре і Наталка, напоєна надзвичайною радістю, ніби та ясочка вийшла з гімназії і була певна, що тепер уже піде все гаразд, і вона буде вчителькою безпремінно. Зараз же біля дверей зустріла Наталку Віра Павлівна і підвела на неї очі, у котрих виразно відбивалось запитання: „А що, як?“ Наталка спостерегла це і зараз же похвалилась Вірі Павлівні, що перші іспитні речі пройшли добре. Віра Павлівна зраділа і запросила Наталку до себе на чай, але ця мусіла відказатись, бо до квартири було їй далеко, а на дворі стояла вже ніч, та і взагалі Наталці хотіло ся скорій прийти до дому, щоб відпочити після всіх тих турбаций, які пережила вона сьогодні у своїй душі. Віра Павлівна не намагалась і від гімназії вони розійшли ся собі, куди якій було треба.

Наталка за короткий час так щиро полюбила свою квартиру господиню, що яко мога спішила тепер до дому, щоб скорій повідати Ганні про свою щирю радість. Коли Наталка увійшла в хату, то на їй аж сорочка мокра була, але вона ні на що не звертала уваги, а зараз же, з великими подробицями, почала розказувати Ганні про усі ті сердешні та душевні хвилювання, які скоштувала вона сьогодні до іспиту, на іспиті і, нарешті, після його.

Так як Наталчина освіта, укупі з її іспитом, цілком стасувала ся до єдиного тільки Андрія Івановича, то, звичайно, розмова перейшла на його і небагом наблизилась до таких подробиць, що Наталчина веселість сама по собі стала потроху усухати, а в обличчі її та в очах почало відбиватись щось сумливе і дійшло нарешті до того, що Наталка заплуталась у своєму довгому оповіданні і зупинилась. Ганна

помовчала кілька хвилин, підождала, а далі зітхнула тихим, але довгим зітханням і заговорила сама:

— Не сумлівайтесь, Наталю Іванівно, я розумію вас. Мені таки, признатись, самій хотілось розпочати з вами отверту розмову, щоб розвіяти деякі власні зазори, але-ж, видимо, я не помилялась, а того й сумлюватись та соромитись вам не слід. Правда, ви ще людина дуже молода, соромлива, я розумію це, але все-ж таки вам слід бути отвертою хоть би й передо мною, бо це задля вас, як молодій дівчини, буде тільки корисно; старші жінки в таких речах зайвими не бувають ніколи.

Хвилини мабуть п'ять сиділа Наталка опустивши вниз голову і не промовляла ані єдиного слова, нарешті-ж вона кинулась Ганні на шию і промовила крізь сльози:

— Тіточко, голубонько, не розпитуйте мене більше ні про що, — ви знаєте, ви все вгадали!

Наталка плакала і довго не випускала Ганни з своїх рук. Ганна не ухилялась від неї і те-ж плакала.

— А він же знає про це? — тихо спитала Ганна.

— Мабуть знає, але-ж я не казала, не признала ся йому, бо у мене не хапало сили!

Розмова потроху завязала ся знову і затягла ся на цей раз до глибокої ночі. Наталка перемогла свою надзвичайну соромливість і оповідала Ганні про все, що тільки здолала пригадати. Розмова частенько переривалась обоюсторонніми сльозами, а далі оживала знову і Ганна довідалась за цей довгий вечір коли й не про все Наталчине життя, то сьміливо про більшу частину усіх тих пригод, які були в її житті з часів кохання з паничем.

XX.

Щира, отверта розмова з Ганною натхнула на Наталку цілу зграю думок і вони так опанували її головою, що Наталці не хотілось уже ні держати іспиту, ні читати книжок, нічого. Ганна розважала її, скільки була спроможна, але-ж це мало допомагало. Наталка хоч і заспокоїлась трохи, а про те за книжки не бралась і до іспиту стала відноситись зовсім холодно. Таке її душевне становище не проминуло марно, а наполягло всією своєю вагою на останній Наталчин іспит

з математики. Іспит цей скінчився тим, що гімназія повернула їй паспорт та інші папери, пораяла підчитися трохи математики і через півроку подавати просьбу вдруге. Сумні були наслідки іспиту, але-ж Наталка зустріла їх спокійно, холодно і навіть недбало. На Віру-ж Павлівну, що проводила Наталку і на останній іспит, наслідки ці зробили цілком такі погане враження і вона, холодно прослухавши Наталчину невеселу вістку, сказала їй, що тепер уже з її боку залежності не лишається ніякої, бо все те, про що прохав її брат, вона вповнила і тепер уже дає собі право вважати братове прохання виконаним, а того бажає Наталці всього найкращого і дає їй повну волю — чи їхати до дому, чи лишатися у Києві, — як вона собі хоче. По цій мові Наталка з Вірою Павлівною розійшлася, і розійшлася на віки, бо Петренкова сестра далі вже не цікавилася долею учениці свого брата, а Наталці те-ж не випадало заходити до неї, бо було овісі не до того.

Що-ж до Ганни, то остання чула в своїй душі, що іспит добром не скінчить, а того зустріла вона свою кватиранку дуже ласкаво і у їх небагом розпочалися довгі бесіди та поради, що тепер діяти, і розмова скінчилася нарешті на тому, що Наталка післала до дому і до Андрія Івановича по листу; описала їм коротенько свою сумну пригоду і висловила непохитну думку, що лишиться в Києві до весни і складати ме іспит вдруге. В листі-ж до Андрія Івановича була ще приписка, щоб він поспільнував умовити батька та матір, щоб вони не силували її вертатися до дому, бо зробити це цілком, цілком таки неможлива річ. Остання стрічка підчеркнута була аж тричі і нею кінчався Наталчин лист.

Цей лист, що до Петренка, Наталка прочитала і Ганні, але-ж ця зовсім була незадовольнена таким писанням і довго намагалася, щоб Наталка написала до панича ясніше та виразніше, бо чоловіки, по її думці, народ неймовірний і у таких речах вірять тільки тоді, коли їм скажуть прямісенько, а иньшим так ще й сього мало! Але-ж Наталка не згодилася на це і листа післала без переміни.

Листи пішли, а Наталка, поки що, зоставалася жити у Ганни і з великою нетерплячкою дожидалася, що їй відпише панич.

Відповідь не приходила довгенько.

Петренко, одержавши останнього Наталчиного листа, дуже збентежився і, хоч що хоч кажи, не хотів вірити, щоб Наталка не зложила іспиту. Він добре знав, що підготовлена вона дуже добре, навіть невміру більше, ніж вимагала того програма на сільську вчительку, а того сто разів прочитував він Наталчиного листа і за кожним разом все-ж таки не вірив, що в написаному була правда. Так би він мабуть і не поїняв віри написаному, та вираз: „повернутись до дому цілком неможлива річ“, став потроху розхитувати його думки, бо натякав на щось непевне, чому, правду кажучи, Петренкові зовсім би не хотілось вірити. Одначе, як не ухилився він від того непевного натякання, а про те, після довгенького міркування, мусів згодитись у своїй душі, що коли, справді, щирість у натяканні існує, то іспиту можна було й не зложити. — „Але-ж чому вона, коли так, не написала простісенько?“ — бентежився Петренко, — „чому не сказала тоді прямо в очи?... Дивовижа, ей же Богу, дивовижа!... Ну, добре, нехай собі зза дурної тієї соромливости не могла вона сказати у очи, але-ж чому не написати у листі? Папір, кажуть люди, все терпить! У листі може написати про таку річ княгиня, графиня і взагалі найвихованійша панночка, так чому-ж не могла зробити цього Наталка? Не до чужого-ж вона пише!“

Коротенько кажучи, Петренко мабуть з тиждень бентежився та міркував про натяканне, але й такий час не здолав заповнити його, що натяканне розуміє він, як треба; Петренкові безпрямінно хотіло ся почути, або прочитати не натяканне, а дійсне назвисько річий, а коли не так, то він ухиливсь ся вірити, що в підчеркнутому виразі криється справді те, про що можна тільки вгадувати, а вгадування не завжди буває справедливе.

Після довгого та докладенького міркування, Петренко наважився нарешті написати Наталці відповідь, але з такою думкою, щоб безпрямінно вимогти від неї не натякання, а ясних, зрозумілих слів, у чому саме криється ця цілковита неможливість повернутись до дому. Так він і зробив.

Через кілька днів після сього Наталка одержала відповідь. Петренків лист написаний був недбало, навіть холодно, і між иньшими містив у собі такі слова: „Коли ти відчуваєш себе..., то так і напиши мені, тоді я знати му, що слід ро-

бити, а по таких темних натяканнях, які підводиш ти трьома смужками, я ухилиюсь розуміти не тільки останнього твого листа, а навіть і будучі“.

Така Петренкова відповідь дуже стурбувала Наталку і вона довго шепотіла сама собі:

„Не розуміє моїх листів, не розуміє натяканнів, мене не розуміє!.. Так хто-ж, після сього, повинен мене розуміти?... Ви хочете, Андрію Івановичу, щоб я написала вам по вашому? А як я не здолаю цього зробити, а як не стає у мене ні снаги, ні сили написати вам страшне тєє слово? Чи вам байдуже до того?..“

І Наталка почала гірко, невтішно плакати.

Лист до неї принесли тоді, коли Ганни не було дома, а того, коли остання повернулася, то захопила Наталку такою збентеженою і в такій розпуці, що страшно було на неї й дивитись.

Довго заспокоювала Ганна Наталку і нарешті добила ся таки того, що остання прочитала їй крізь сльози Петренкову відповідь.

Ганна аж на лиці мінилась, слухаючи паничеву відповідь. Коли-ж Наталка дочитала листа до кінця, Ганна подивилась на неї і гнівно промовила:

— А що?... Хіба-ж я не казала вам: пишть йому, проклятому, яснійше! Усі вони, анахтемські, однаковієнькі! Усі не хочуть зрозуміти того, що дієть ся в жіночій душі, коли опинить ся вона в такому тяжкому, дівочому становищі!

Гнівний Ганнин голос та проклони її відразу збудили в Наталчиній душі глибоке почуття щирого кохання і вона, не тямлячи себе, скрикнула:

— Тіточко, голубонько, не проклиняйте, не лайте мого Андрія Івановича! Ви не знаєте, як щиро я його люблю, який хороший, любий він!... Не лайте його, він не винуватий!

— Біденькі ви, Наталю Іванівно! — почали шептати Ганнині губи і по щоках її одна за другою покитились сльози.

— Не проклиняйте його, тітасеньку, не проклиняйте, голубонько! — не чуючи Ганниних слів, раз-по-раз промовляла Наталка і вже мабуть пятий раз цілувала дріжачу руку стурбованої, збентеженої Ганни.

XXI.

Минуло тижнів два, а Наталка й досі ще не зібралась взятись за перо та відписати Петренкови, а той те-ж не прислав другого листа, бо мабуть дождав ся відповіді від неї. Нарешті випав такий день, що Наталка взяла ся за перо, але-ж нагодив ся цянйй Хведір і перешкодив. Після сього вона почала вагатись знову, і знову не знала, як його писати. Правда, Ганна й на цей раз раяла їй написати Петренкови так, як йому хотіло ся, але-ж у Наталки не постачало сьміливости, вона не здолала задушити в собі невимовного, внутрішнього сорому, а того й не згоджувалась на Ганнину пораду. Бачучи таку Наталчину упертість, Ганна замовкла і вже не раяла своїй кватиранці нічого.

Наталка приїхала у Київ під кінець серпня, а тепер уже звернуло на другу половину жовтня і вона мимохіть мусіла загадатись, що діяти їй, щоб не лишитись часом без шматка хліба та притулку, бо гроші, що привезла вона з собою, вже вибували, а постачати не постачались, і міркуванне це примусило Наталку звернутись за порадою до Ганни знову; але-ж ця ще раз пораяла їй отверто написати до Петренка і разом з цім додати, щоб прислав він скільки небудь грошей, бо Наталці, по Ганниній думці, не час уже було турбоватись про службу, чи про якийсь там иньчий заробіток. Така Ганнина порада наддала Наталці вагання ще більше і тепер вона зовсім уже не знала, коли то Бог пошле їй відвагу взяти ся за перо і написати Петренкови такого листа.

Тим часом дні проходили, а листи все-ж таки не посилались і не приходили.

Настало таким чином 25-ого жовтня. У низеньке, при самій землі, віконце Ганниної квартири зазирнув уранішній, золотий, але холодний промінь сонця і осяяв у темному закутку куховарні, що займала Наталка, стареньке деревяне ліжко, а на йому слабу Наталку. Вона лежала і не ворушила ся, а Ганна сиділа біля столу і, схиливши на руки голову, думала якусь глибоку думу.

Проминуло після сього дня з тиждень. Нарешті з'явив ся на дверях почтар і подав Ганні листа. Ця подивилась на його і передала Наталці, що саме сповивала свого сина. Наталка шпарко розірвала коверту, виїняла з його десять ру-

блів гроший і лист такого змісту: „Жду від тебе відповіді, не забувай про це!“ Далі була підпись і більш нічого.

Наталка міцно стиснула свої губи, а лист, укупі з грішши, кинула під піч. Ганна простежила очима кожний Наталчин рух, але не промовила нічого.

Лист принесений був ранком і Ганна, пораючись біля печі, все сподівала ся, що Наталка от-от заговорить про його, але-ж це була помилка. Наталка скінчила повивання, положила дитину на невеличку подушку, прикрила її своєю теплою, шовковою хусткою, а далі сіла поруч з нею і, опустивши на груди голову, відразу ніби захолонула у такому становищі.

Ганна гадала собі спершу, що Наталка розмислює, як їй писати відповідь, а того пильнувала поратись яко мога тихенько, щоб не перешкодити їй розміркувати все як найкраще; але-ж пройшло мабуть годин зо дві, а Наталка все сиділа і не ворушила ся. Ганна почала вже навмисне стукати, кашляти і взагалі силкувалась прочумати Наталку, та тільки нічого з сього не виходило, — Наталка сиділа мов кам'яна і Ганні аж страшно зробило ся. Нарешті заворушило ся на подушці дитя і почало плакати. Наталка саморучно взяла на руки дитину, непритомно положила її до своїх грудий та й знову лишилась нерухомою, неначе та мусянжова статуя.

Гіркє і тяжке було Наталчине міркування. Прочитавши Петренкового листа в двох стрічок, у неї, перш над усе, закипів у душі невимовний гнів на панича, але-ж слідком за цім вона запитала себе: чи винен же, справді, Андрій Іванович? Думка відмовила, що ні, не винен... І правда, — думала Наталка далі, — він же овсі не знає, що зо мною дієть ся; я-ж і досі не написала йому тієї правди, якої добивав ся він і лишив ся й досі незапевненим. Що-ж мені робити? Написати хіба все, все, як воно є?... О, ні! я не напишу йому цього, не здолаю; у мене рука не підійметь ся написати все так, як воно дійсно є!... Написати, що я маю від його сина... О, ні, я не можу цього зробити! Він сам повинен знати!... На що писати йому про те, що на небі сяють зорі, а на землі зеленіє трава? На що він вимагає від мене це?... Але що-ж я повинна робити?... До дому їхати з дитиною? Та чи здолаю-ж стати перед батьком та матір'ю з дитиною на руках? Ні, я не можу! Я не вернусь до дому ніколи в сьвіті!... Чи мені-ж то, вчительці, як величали мене на селі, дочці убо-

гих, але чесних людей, вертатись до дому з дитиною на руках?... Розпитуватись не будуть, де я взяла її, очі відкриють ся всім, всі покажуть на панича і разом з тим, з кусючим, гострим посьміхом, покажуть і на мою матір, і на батька і сміливо скажуть їм: „Втішайтеся! Чудесно виучив панич вашу доньку! Ось вона, вчена, показала зразок нашим дочкам! Хороший, чудесний приклад!...“ Бідний мій татусь, нещасна матінко: Чи чуло ваше серце такі радощі? Чи спадало вам у думку, що ваша єдина дочка придбає вам таку честь, таку славу? Ні, ви не знали, не думали, не попускали навіть думки такої; ви тільки трівожитесь, турбуєтесь за мною, і далі цього ніщо не спадає на вашу думку! Вам і не снить ся мабуть та правда, яка стоїть тепер перед моїми очима!... Ох, проклята я!... Паничу, паничу!... Але що-ж мені робити?... Хіба лист до Андрія Івановича pomoже мені що небудь? Він же панич, женитись на мені не буде, я знаю, я навіть ранійше знала це!... А вже-ж знала! Але що-ж я думала тоді? Де був мій розум? Не було його; нічого не було! Я жила, думала, дихала навіть паничем і більше нічого! Я слухалась його слів: „Нічого злого не буде“, — слухалась і вірила тим словам, як заповіді!... Що-ж означували собою ті слова? Не вимовляли-ж вони, що ми повинчаємось? А вже-ж ні! Та була-б і велика дурниця сподіватись того, чого не можна... Не може пан узяти собі мужичку і по закону назвати її своєю жінкою! Але де-ж мій був тоді розум? На що я поклала свої надії? Чого вимагає він тепер, щоб я написала йому просто, ясно, отверто?... А, розумію! Він хоче запевнитись, щоб скорій розпочати вишукувати мені на долю путячого чоловіка, як промовив він колись! Але-ж ні, спасибі за таку ласку; мені нікого не треба; я нікого не хочу!... Паничу, Андрію Івановичу, голубчику мій, за віщо ви мучите мене? Чи вже-ж ви не знаєте, не розумієте, ранійше не здолали зрозуміти та запевнитись, на чому повинне було скінчитись наше кохання і що мусіло випасти на мою долю. Хіба-ж не промовляє вам широї правди ваша душа, хіба не говорить вам розум і серце: не вагай ся, не сумлівай ся?... А вже-ж говорить!... Він розуміє, він не вагаєть ся і на єдину крапельку! Але на віщо-ж тоді писати мені такі листи? Чи вже-ж і в цих речах хоче він викореняти з мене „дурні звичаї“, хоче, щоб і на сором свій дивилась я не власними очима, а

якимись ученими, розумними, яких не здолає зрозуміти мій розум! О, пожалійте мене, Андрію Івановичу! Не забувайте, що я мужичка, що дивитись на все так, як дивитесь ви, пани, я не можу! Не забувайте, що звичаї моїх дідів та прадідів всмоктали ся в мене разом з материним молоком, і так напоїли усю мою істоту, що вже ніяка в світі наука не здолає убити їх в моєму серці, в розумі! Я проклинаю звичаї всім серцем, але-ж зроду не згоджу ся бачити свого батька та матір у хамутах!... Ні за що, ні за що в світі!... Що-ж мені робити?

І на Наталку найшов нарешті стовбняк. Вона не міркувала далі нічого, а про те сиділа нерухомо і не розуміла, що діялось округ неї.

XXII.

Багато було Ганні клопоту, поки вона розважила Наталку та примусила її сісти обідати.

Наталка обідала, але-ж їла занадто мало і сиділа за столом так само мовчки, як і ранійше. Правда, останніх днів з десять, чи й більше, Наталка взагалі зробилась мовчазною, в цей же, останній день, і поготів. Ганні жаль було своєї кватиранки і вона почала її розважати:

— Слухайте, Наталю Іванівно, ось плюньте ви на це лихо, — сумованне вам не pomoже нічогосьенько! Не перші ви опинились у такому становищі, та, певна річ, і не останні, — пригоди такі не виводились і не виводять ся; виходить — що треба якось мучитись з ними! Так говорила Ганна, та тільки бачила, що слова її не робили і жадного впливу на Наталку, бо обличчя її було таке холодно-спокійне, що ніби вона й не чула тих слів, що говорено їй. Досадно було Ганні, що слова її марно розходились по хаті, а заспокоїти Наталку їй дуже хотіло ся, і от Ганні спало на думку піти на хитрощі і вона скористувалась ними:

— Наталю Іванівно! — поважнійше заговорила Ганна, — коли не покинете ви свого сумовання, так знаєте, що я зроблю? Я піду до Віри Павлівни і буду просити її, щоб вона сама написала до Петренка... Я знаю, це буде зовсім не по вашій душі, але що-ж маєте робити? Чи так, чи інак, а треба щось діяти, щоб скорій перемололась ваша пригода і наступив душевний спокій, без сього не можна, як собі хочете!

Ганна не помилилась у своїх хитрощах, — останні слова її дійшли до Наталчиного самознання. Вона положила на стіл ложку, підвела на Ганну очі, довго дивилась на неї і нарешті промовила благаючим голосом:

— Тітасю, я-ж вас Христом-Богом благала не казати про це нікому, нікому!... Чи вже-ж ви не пожалієте мене, не зглянетесь надо мною?

— Так що-ж мені робити, коли вас нічим другим не можна заспокоїти? Ви-ж добре розумієте, що сумованнє не приведе вас ні до чого хорошого! Тут не сумувати треба, а міркувати про щось иньше, — розумнійше, користнійше!...

— Тітасю, голубонько, заговорила Наталка, — я розумію це сама, але-ж я не можу заспокоїтись, не можу прийти до пам'яті!... Поможіть, научіть мене!

— Як же мені вас учити? Ви-ж бачите самі, що круті, не верті, а на чомусь та треба спинитись, — от і спиняйтесь: думайте про те, щоб скорій примиритись з тим лихом, якого вже не можна обминути, та й узятись скорій за якесь діло, за якесь життє, а не за сум та нудоти, як робите ви тепер... Не хочете до дому їхати, не хочете писати до Петренка, ну, думайте тоді про те, щоб Бог поміг вам скорій очуняти, та разом з тим розмірковуюйте потроху й про те, як краще зробити: чи взятись за якусь службу, чи може-б ми і вдвох з вами придумали собі якийсь домашній заробіток, — одним словом все можна зробити, аби тільки ви стали на свою стежку, та заспокоїлись як слід!

— Як же мені гадати про службу, коли ви самі казали мені не раз, що з малою дитиною у Києві можна з голоду вмерти, бо на службу не приймає ніхто; а про иньший заробіток я й зовсім міркувати не можу, бо ремества не знаю ніякого.

— Положим, це правда! Але-ж треба придумати якесь діло! Можна, на приклад, ходити на поденщину, а то й за мамку найнятись...

— За мамку? А своє-ж дитя?

— Своє віддати кому небудь на вигодовуваннє, — віддають же люди!

— Ні, тітасю, дитини своєї я не віддам нікому!

— Ну, так треба тоді вишукувати поденних заробітків; я маю знайомих прачок, можу поговорити з ними, попроха-

ти, — може як раз і приймати муть вас поденно, та може-ж таки й Петренко помагати ме потроху, — прислав же десять карбованців.

— Добре, тіточко, я згодна, — на все згодна, не кажіть тільки, будь ласка, нікому, що я маю дитину!

— Та й сього вам, Наталю Іванівно, боятись нічого, треба примирятись і з цім, бо рано, чи пізно, а довідають ся про це і ваші рідні.

— Ні, батько та мати не знати муть про це ніколи в світі! Хто їм скаже, що в мене є дитина?

— Як хто? Будете-ж перемінати пашпорта, от і довідають ся: там же піп записав.

— Записав! — простогнала Наталка і знову додала тихо: — Записав, це правда!

— То-ж то, що правда! Самі бачите, що випадає миритись з долею.

— Треба миритись!... — промовила Наталка і опустила свою голову на груди.

В пекарню вбігли Ганнині діти і почали одно на другого скаржитись. Ганна вислухала їх, угамувала, помирила, випроводила гуляти знову і промовила сама до себе:

— Біда мені, а не святні оці дні: з ранку до вечора діти гризуть голову, а там від паниці жли лиха! Охо-хо-х!

Поки Ганна розсуджувала та мирила дітей, Наталка годувала свого сина і на обличчі її знову відбивалась глибока думка.

Одначе день скінчив ся не зовсім сумно. За вечірнім чаєм Ганна розворушила Наталку впять і знову примусила її вести розмову. Так проговорили вони годин мабуть зо дві. О десятій годині вечора всі почали лаштуватись спати і коли Ганна гасила свічку, то, не звертаючись ні до кого, промовила зітхнувши:

— А Хведора нема!... Не доведи, Господи, паний вернеть ся! — і з Ганниних грудий знову зірвало ся тяжке зітхання.

Не перше вже свято лягала Ганна з такими зітханнями, і вже не перший раз сподівала ся вона тієї біди, яку віщувало їй серце й сьогодні. Добре відала це і її дівчора, а того, вчувши материне зітхання, старшенький хлопчик промовив:

— Ви тільки, мамусю, не заступайтесь за нас, коли батько прийдуть, от вони вас і не чіпати муть.

— Як же так, дитятко моє, не заступатись за вас, коли він не дає вам спати до самісенького сьвіту!

— Нічого, мамо, ми любити мем усе, со вони скажуть, аби тільки вас не займали! — прошепеляла дівчинка.

Ганна ще раз зітхнула важко і не відмовила нічого.

Наталка слухала материну розмову з дітьми і серце її колотило ся. Вона аж двічі бачила вже нічні справи п'яного Хведора і їй робилось страшно.

Небавом у Ганниній квартирі зробилось темно, тихо і спокійно, але трудно було поручитись, щоб пожилці спокійно відпочивали та гадали про солодкий сон. У нерухомій тиші так і чуло ся, що спати не спав ніхто, а тільки, затаївши духа, всі дожидали ся п'яного Хведора.

У святні дні Хведір завжди повертав ся до дому першої, або й другої години ночі, сьогодні-ж він не довго примушував свою сімю сподіватись його. Не пробреніло ще й дванадцятої години, як заторохтів він у двері, промовляючи:

— Чь бач, які пани! Поснули вже!... Так, так!

Така промова завжди суворого та мовчазного Хведора, відразу показала, що буде біда безпрерімно.

Ганна в один мент скопила ся з своєї постелі, засьвітла на швидку руку сьвічку і, в одній сорочці, побігла відтворити чоловікові двері.

Хведір увійшов у куховарню, кашлянув, потунав на одному місці, бликнув очима на Наталчине ліжко, а далі на ліжко своїх дітей і скрикнув:

— Ну, давай вечерять!

Ганна звала це без приказу і, коли Хведір скрикнув, то на столі став уже на тарілці шматок жареного, солянка з сіллю, хліб і пньше.

— Знімай! — розтопіривши руки промовив Хведір.

Ганна зняла з його пальто, шапку і мовчки повісила на гвіздок.

— Лямпу засьвітати!

Ганна почала засьвічувати, а Хведір взяв сьвічку і пішов до дітей. По Ганниному блідому обличчі розлила ся краска, очи забігали, заблищали і вона не зводила їх з свого чоловіка.

Хведір сів на широкому дитячому ліжку і, дбаючи вивести у своєму голосі ласку, промовив голосно :

— Діти, хто любить мене — свого батька, той встане і буде зо мною вечеряти!

Діти заворушилися і всі троє підвелися на своїй постелі.

— Ну, шагом марш! — скомандував Хведір і, вставши з ліжка, ждав поки діти попрямують до столу.

Діти встали, поставали рядочком, по старшинству, і рядочком же пішли до столу.

— Молодці, ребята! — похвалив Хведір своїх дітей.

— Раді старатись! — прогомоніли діти давно вимуштровану відповідь на таку батькову похвалу.

— Тепер просьпіваємо перед вечерою молитву. Ти, Сашко, сьпівай баритоном, от так [батько задає тона], а ти, Лексюшко — тенором, а ти, Лизька — меццо-сопрано, а я вже басом буду. Ну! Раз! два! три!

Почалась молитва: „Очи всіх на Тя, Господи, уповаєм“, але-ж, по думці Хведора, сьпів розпочався не гаразд, а того молитву почали наново, а там знову наново і так разів до десяти, чи й більше. Нарешті „Очи всіх на Тя“ Хведір залишив зовсім, а перейшов на другу пісню, і в невеличкій квартирці залунало :

„Засвистали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої чорні очі...“

За цією піснею почалася друга, третя і хата наповнилась невгавним дитячим пискотом та товстим, охриплим голосом самого Хведора.

Пробринчало дві години ночі, а Хведорові пісні ще починали тільки розгулюватись як слід; що-ж до вечері, то вона собі стояла цілком непорушена.

Увесь цей час Ганна сиділа у кімнаті біля столу і ні на одну навіть хвилину не зводила заплаканих очей з своєї дівтори.

Нарешті дзвонить і три години ночі, а пісні все-ж таки ведуться далі. Потомлені, змордовані діти стоять біля столу білі, неначе та крейда, на очах їх блищать сльози, але-ж вони кріплять ся, вдержують ся; яко мога пильнують не позирати на свою матір і сьпівають далі. У Ганни не стає спро-

моги терпіти далі, вона виходить з кімнати у куховарню і, тремтячи всім тілом, кричить несвоїм голосом на чоловіка:

— Чи опам'ятаєш ся ти, безбожнику проклятий?! Подивись на дітей, — вони на себе не похожі, так вимордувати їх своїми чортячими ціснями!

— Діти! — звернув ся батько до дітей, — скажіть ви своїй матері, що вона дурна!

Діти мовчать.

— Кажіть, чортенята! — скаженіючи репетує Хведір на всю хату.

— Та Бога ти побій ся! — промовляє Ганна, спішучи відвести дітей від столу до ліжка.

— Не чіпай їх, сяка-така! — кричить Хведір, сердито відпихаючи Ганну.

Діти плачуть, цілують батькові руки і просять його не обіжати мамі.

— Кажіть своїй матері, що вона дурна! — ще дужше кричить Хведір і, схопивши з себе ремінного пояса, починає ним бити дітей.

Ганна, ніби та вовчиця розлютована, кидаєть ся на свого чоловіка, з надзвичайною силою відштовхує його на бік і, нахилившись над дітьми, веде їх до ліжка, виставивши власну спину під неощадні Хведорові побої. Розлютований Хведір немилосердно крає поясом по Ганниній спині і ляскіт від його ременя лунає по всій хаті. У Наталки не стає вже далі снаги терпіти і вона, скрикнувши: „Схаменіть ся, дядечку!“ — ніби той сніп падає Хведору в ноги. Пояс розлютованого Хведора переходить на Наталку; Ганна тим часом відводить дітей у самий закуток і знову, з нелюдським криком, кидаєть ся на чоловіка, пильнуючи відвести від Наталки його скажену, дужу руку.

Почалась боротьба, але-ж Ганнині слабі сили швидко охляли і ляскання почало ся знову. Ганна побігла до Наталчиного ліжка, схопила на руки її дитину і стала нею оборонятись. Хведір зупинив ся. Перелякана Наталка кинулась віднімати свою дитину, але Ганна не давала їй.

— Вбій з моєї хати, сяка-така вчителька! — кричить на Наталку Хведір, скажено тупцюючи ногами.

Наталка схопила на швидку руку свої манатки і плачучи звернулась до Ганни знову, щоб та віддала їй дитину, але-ж

остання не випускала з рук її сина, а, заслоняючись ним, пильнувала, вкупі з Наталкою, просунутись як небудь до дверей, що вели в сіни. Тим часом Хведір аж з лица шинить ся, тупцюючи біля обох жінок, та знай кричить невгавно:

— Вон, вон, повіє наскудна! Щоб і духу твого не було тут! Добра вчителька, нічого сказати! Школу знайшла собі! Вон, проклята тягако, вон!!

З останніми Хведоровими словами жінки протиснулись до дверей і в єдиний мент зникли у темних сінях. Хведір не гнав ся за ними, а тільки виткнув у сіни свою голову і невгавно лаяв ся. Нарешті стукнув він хатніми дверима і паний, лайливий голос затих.

Жінки стояли на дворі і гірко плакали. Дитя було уже в Наталчиних руках і вона, плачучи, колихала його біля своїх грудий та старанно утушковувала у свою теплу хустку.

— Ходім у дровяник! — тихо промовила Ганна і обидві жінки попрямували до дровяника. Дровяник був незамкнутий і їм можна було захиститись від пронизливого, осіннього вітру, що розвівав уже пушини першого снігу.

Жінки стояли у дровянику і мовчали. Через кілька хвилин долетів до їх знайомий Ганні дитячий крик. На Ганні задріжало тіло і вона зникла з дровяника у один мент.

XXIII.

„Що-ж мені тепер робити?“ — думала Наталка, коли лишилась у дровянику сама. Але не встигла вона розшукати відповіді на своє запитання, як з підземної, Ганниної квартири долетів до неї крик самої господині, а за ним хряск розбитої посуду, тріскотня дерев'яних річій і т. и. Наталка перехрестилась, постояла хвилину, а далі одягла ся у корсетку, наділа черевки, закуталась хусткою, встигла краще на руках дитину, перехрестилась ще раз і, кинувши осоружне подвірє, вийшла за ворота.

На улиці було спокійно і безлюдно. Рвачкий, осінній вітер сердито роздував у ліхтарях світло керосинових ламп і улица була майже темна. Наталка постояла трохи на пішоході і саморушно пішла вподовж улиці. Довго йшла вона не озирючись, нарешті спинилась на хвилину і повернула праворуч. На цій улиці горіли вже газові ліхтарі, але те-ж було пусто,

безлюдно і в будинках не світило ся; далеченько тільки в одній кам'яниці манячів у вікнах світ. Наталка перейшла по другий бік ulиці і попрямувала до того освіченого будинка. Будинок мав два поверхи і верхній з їх був темний, а у першому справляли мабуть балъ, бо вікна були дуже освічені і по шибках раз-по-раз пробігали тіни чималой громади гостей, що ворушили ся в просторій салі. Наталка порівнялась з будинком, позирнула у вікна, а далі підійшла до їх ще ближше і зупинилась між двома високими стовпами цегли, що зложена була на пішоході, супроти вікон. З освіченої салі долітав до Наталки веселий гомін, дзвінкий сміх і тихе бриньканне на фортепяні. Незабаром почуло ся відкашлюванне, а слідком за ним загула на фортепяні доладня пригравка і дужий, прехороший баритон виразно розпочав:

Така її доля!... О, Боже мій милій!
 За що-ж ти караєш її молоду!
 За те, що так щиро вона полюбила
 Козацькї очі?... Прости сироту!

Наталка відразу вгадала, чиї це були слова, та й пісня ця як найкраще підходила до теперішньої її власної долі, але-ж Наталка не звертала на це уваги; слова знайомої пісні так тільки мимохіть промайнули у її споминку, а міркувала вона зовсім про инше. Дивлячись на ясно освічені вікна, їй несподівано спало на думку підкінути під щасливий оцей будинок свого сина, а самій як найскорійше попрямувати аж у своє рідне село, де так спокійно та щасливо прожила вона свої дитячі та дівочі літа... „Так, так, положу його тут, — міркувала Наталка притулившись до цегли, — в цьому будинку він буде щасливіший, ніж у мене, а я... я піду собі до дому!... Пашпорта, метрику — все це я пошматую на дрібні клатки, розвію їх на буйному вітрі і не лишить ся тоді й найменшого сліду про мій сором, про моє нещасте!... Так, так, найкраще так!... Прощай, мій синочку, лебедикку мій дорогий! Прости мене, нерозумну твою матір!...“ Наталка поцілувала своє дитячко раз, удруге і гарячі сльози її градом покапали на дитячий сповивач... „Прощай! — безголосо ворушили її губи. а руки тим часом клали на рундук малого сина. — Прощай!“ — шептала Наталка далі і хотіла вже подзвонити, але-ж шпарко відметнула свою руку назад і на-

хилилась до дитини знову. Наталці спало на думку, що відчиняючи двері дитину її можуть скинути з рундука до долу, і вона почала мацати двері та вгадувати: у який бік вони відчиняють ся? Запевнившись, що двері відчиняють ся в середину, Наталка прихилилась до сина ще раз, — ще раз поцілувала його останнім материним поцілунком і після сього вже взяла ся за дзвінок і так дуже задзвонила, що ніби вмістила в те дзвонінне усе своє душевне становище.

Однак суворе Наталчине дзвонінне не відмінило в будинку нічого. Пісня розлягалась так, як і ранійше, брелів і фортепян однаковісенько, тільки й відміни було, що слідком за дзвоніннем затупотіли по східцях чийсь ноги, кляцнув у дверях замок і з прохиленої половинки дверей визирнула чиясь голова, пильно придивляючись до рундука. Через хвилину голова сховалась і по східцях так прудко та міцно затупотіли ноги, що луна віддавалась аж на улицю.

Замок у салі съїв, затихла музика, замигтіли на шибках тіни і через кілька хвилин крізь прочинені на улицю двері заблищав огонь. У сїнях чули ся десятки голосів, похвильне тупотінне по східцях і уличні двері відчинились нарешті навстеж. Чималий гурт панства виступив з сьвічками аж на пішход, але дужий вітер в мент погасив сьвітло і загальний клопіт скінчив ся тим, що до Наталчиного сина простяглись чийсь руки, забрали його обережненько і на рундуку відразу зробилось тихо і порожно, — громада попрямувала в будинок знову.

Увесь цей час Наталка сиділа під цегляними стовпами і пильно стежила очима за всім тим, що діялось на рундуці.

Пройшло кілька хвилин і на рундуці знову з'явилось чоловіка п'ять панів і всі вони пильно озирались навкруги і впродовж по улиці.

— Про це треба було подумати тоді, коли виходили ми вперше, а не тепер! — завважив один голос.

— А вже-ж що так, — промовив другий.

— Тепер уже і слід її прохолонув! — додав третій.

Чоловіки потупали, постояли трохи і пішли назад.

І це чула і бачила Наталка, але-ж сиділа і не ворушила ся; вона була у такому надзвичайному становищі, що все те, що діялось округ неї, здавалось їй не дійсністю, а сном.

Нарешті Наталка опам'яталась, повагом підвелась з свого місця і тихо та спокійно пішла вподовж улиці. Через кілька хвилин опинилась вона на широченькому майдані і пізнала його, — це був „жидівський базар“. Ось тут і до залізничі недалеко, — промайнуло у Наталчиній голові. Пройшовши ще трохи, вона вийняла з кишені паспорт, метрику, лист, що одержала від Петренка, і всі ці папери почала рвати на дрібні шматочки та розкидати їх по вулиці. Кидаючи останнього клаптика паперу, Наталка прошептала:

— Тепер уже не лишилось ніякого сліду, — все зникло!

„Хіба все?“ — запитав Наталку душевний голос. — „А вже-ж усе, а вже-ж нічого не лишилось“, — відповідає Наталка на власне душевне запитання, а розум тим часом прокидається, світлішає і додає від себе: — „А совість? — вона-ж лишить ся у тобі до кінця життя... Ти всім збрешеш, і всі повірять тобі, але чи збрешеш же ти своїй душі, своєму внутрішньому почуттю, своїй совісти? Чи зазіриш, чи запевниш ти своє материне серце, що дитяти у тебе не було, що не носила ти його під власним серцем, що не годувала, не сповивала, не кохала його і не підкинула нарешті не знать кому?..“ Наталка зупинилась. Докірливий, потайний голос заговорив у ній так виразно і так дошкульно, що по Наталчиному тілу почав пробігати то огонь, то холод...

— Ні, ні! — голосно промовляє вона, — дитяти свого я не віддам нікому!... Я краще перетерплю за його все на світі, але-ж буду тримати його біля свого серця до останньої хвилини мого життя!...

Наталка хутко повернулась назад і, ніби божевільна, бігом побігла, щоб розшукати скорій той будинок, де положила вона на рундуці свого малого сина...

Всі улиці одбігала Наталка, та марні були її турботи: будинка знайомого не розшукала вона, — він ніби крізь землю провалив ся.

Уже зовсім почало розвиднюватись, коли Наталка вдруге опинилась на „жидівському базарі“ та в розпуці прямувала від його до вокзалу. На улиці стрівались їй перехожі, проторохтало кілька біржовиків, але Наталка не звертала тепер уваги ні на що; вона йшла собі опустивши на груди голову та розмірковувала нову, страшну думу: тепер хотілось їй наложити на себе руки як найскоріше.

XXIV.

На дворі стояв осінній ранок. В похмурому небі плавали густі, чорні хмари і посипали землю рідким, дрібним снігом.

Наталка йшла побіч рейок залізниці і добре знала, що дорога ця доведе її до Дніпра безпрямінно. Далі Дніпра вона не покладала йти. Наталці пригадалися ті власні слова, що промовила вона колись до своєї подруги Харитини: „Не доведи, Господи, — казала вона, — та скоїлось би таке лихо зо мною, як оце з Софією!... Я не прожила-б тоді на світі і єдиного дня! Краще загинути в Удаї, або повіситись, ніж терпіти такий сором, таку неславу!“

Згадавши Удаї, вона поклала собі замінити його Дніпром.

Далеко за Наталкою лишився Київ і їй здавалося, що вже от-от заблищить поперед неї Дніпро, але-ж Дніпра не було, та й не було, він ніби втікав від неї. Невдогад було нещасній покритці, що попрямувала вона навпаки: Дніпро від вокзалу був у ліворуч, а вона пішла по залізниці у право.

Нарешті Наталка почула якийсь стогін і зупинилась. Вслухавшись та придивившись пильненько, вона запримітила далеко поперед себе поїзд і зрозуміла, що то він так стогнав та шумів, важко котючись по блискучих, залізних рейках. Наталка подивилась на пару блискучих його очей і, звернувши на бік, пішла далі.

„А навіщо мені безпрямінно розшукувати Дніпра? — несподівано з'явилась у Наталки думка, — хіба неоднаково — де саме умерти, і як умерти? Смерть однаковісенька усюди і скрізь!“

Наталка увійшла в густі кущі молодих верб, що росли понад самісенькою заліницею, і спинилась.

Поїзд котився тихо, важко і все потроху наближався до того місця, де стояла Наталка. Наталка спокійно дожидала поїзду і не зводила з його своїх очей.

Хвилина, друга — і поїзд зовсім уже наблизився до густого, молодого верб'яку. Наталка вийшла з кущів і положила на рейку свою голову.

Паровик засвітав, зашипів, хотів мабуть зупинитись, та пізно вже було. Передні колеса його стрибнули помаленьку і поїзд покотився спокійно аж до самої стації.

Наталка лежала на бurtі те-ж спокійно, тільки руки її підняті були аж до шиї, вони хотіли мабуть схопитись за боляче місце, та так і холодути стали.

Другого дня, у місцевій газеті, надрукована була коротенька звісточка такого змісту:

„Учора ранком, на четвертій верстві південно-західної залізниці знайшли трупа крестянської дівчини з цілком відділеною головою. Пашпорта у покійної не знайшли і хто вона? — лишилось невідомим“.

На цьому й скінчило ся Наталчине земне життє.

А що до Петренка, то цей посилав до Наталки ще одного листа і коли не дїждав ся відповіді, то приїхав до Київа сам. Віра Павлівна справила його до Ганни, але остання, памятаючи, з якими пригодами пішла від неї Наталка, побоялась признатись Петренкови по правді, а сказала йому, що після нещасливого іспиту, Наталя Іванівна прожила у неї трохи що не місяць, а далі сказала, що знайшла собі службу і пішла від неї, а куди саме, не звісно.

Петренко звернув ся у адресову контору, але Наталчиної адреси не знайшло ся і там; тоді він звернув ся у одну поліцію, у другу, і там нарешті пораяли йому розпитатись у шпиталях. Петренко і це зробив, але-ж Наталки не знайшов нігде ні живої, ні мертвої. В шпиталі, одначе, сказали йому, що тепер саме холерні часи і нема нічого дивного, коли Наталка Горобцева попала якось у шпиталь без пашпорта і її поховали, не довідавшись, хто вона.

Чи так, чи сяк, але Петренко мусїв спинитись на останньому поясненню і привіз Наталчиному батькови та матері тяжку звістку, що Наталка їх умерла від холери.

Як перенесли таку звістку Наталчині рідні, нехай уже читач сам поміркує над цїм, а що до Петренка, то треба сказати правду, він дуже сумував за своєю коханою ученицею; але-ж на світі немає такого лиха, якого-б не забув чоловік згодом, а того й Андрій Петренко став потроху заспокоюватись, а цьому досить ще сприяло й те, що громада однастайне розпочала будувати школу. Петренко був радий цьому, заохочував громаду ще більше і взагалі знайшов собі таку працю, яка не давала йому сумувати, а навпаки заспокоювала та втішала, що всі старання його йдуть на користь простому, темному народови.

К О Н Е Ц Ь.

2004

548456

B-1349

1932 1986

B 1.349

МІЖ НАРОД.

ПОВІСТЬ

М. Школицька.

М. Кошчанко

ВИДАНО ВАСИЛЕМ ЛУЖИЧА.

Ціна 20 кр. ав.

У ЛЬВОВІ, 1894.

Накладом наукового товариства імени Шевченка.

З друкарні наукового тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.